

Bir Telif Türü Olarak İlmihal Tarihî Geçmişi ve Fonksiyonu

Dr. Hatice K. ARPAGUŞ*

Abstract

There are very few works on catechism that are widely in use. It is particularly difficult with today's information to determine when and how they developed. It is impossible to determine when the word "ilmihal (catechism) was first used. This work has been written with aim of bringing into light the past histories of catechism. It is difficult to find any pre-Ottoman sources, or any evaluation of the same; for this reason, such an investigation starts with the Ottoman period. Due to the lack of a catechism prior to this time, the people were in need of religious guidance; thus this period was the starting point. The next stage was marked by "Vasiyetnâme" (Birgivi). This period continued until the Tanzimat. Subsequent to this is the Tanzimat period. The reforms gave impetus to catechism works, bringing into the form that we understand today, with the establishment of new educational institutions and with a leaning towards oral culture catechism took on a new meaning. At the end of this work the important subjects found in catechism will be examined as well as each important work being examined. Also, the significant Satı Bey's "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?" (How should catechism be taught) has been translated into modern Turkish and added as an appendix to this work.

GİRİŞ

Dînî bilginin elde edilmesinde yaygın kullanım alanına sahip olan ilmihal hakkında yapılan çalışmalar oldukça sınırlıdır. Özellikle bugünkü mevcut bilgilerden hareketle tarihî sürecini ve geçirdiği evreleri net bir şekilde ortaya koymak zordur. Hattâ telif türü olarak "ilmihal" kelimesinin ilk defa ne zaman kullanıldığını tesbit etmek de tahminin ötesine geçmemektedir. Bu amaçla makalede kelime ve telif türü olarak ilmihal ele alındıktan sonra tesbit edilen ilmihallerden hareketle geçmişine ışık tutulmaya çalışılacaktır. Şu anki bilgilerden hareketle ilmihalin oluşum, gelişim ve dönüşüm aşamalarından bahsetmek mümkündür. Osmanlı öncesinde ilmihal örnekleriyle ilgili çok az sayıda kaynağa ulaşılmakla birlikte bunlar hakkında kesin değerlendirmelerde bulunmak zordur. Bundan dolayı ilmihalin oluşum aşamasını Osmanlı'nın kuruluşuyla başlatmak söz konusudur. Nitekim araştırmalardan elde edilen neticelere göre Osmanlı'nın kuruluşuyla birlikte bu coğrafyada halkın diliyle anlayabileceği dînî bilgiler içeren kitaplara ihtiyaç hâsıl olmuş, bu da bu dönemin ilmihalin oluşum aşaması olarak

* M.Ü. İlahiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi.

değerlendirilmesine sebebiyet vermiştir. Daha sonraki aşamayı da ilmihalin gelişim dönemi olarak nitelendirmek söz konusudur ki Birgivi'nin *Vasiyetnâme*'si bu döneme dahil edilebilir. Bu süreç Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Tanzimat ve Meşrutiyet'le birlikte ilmihalde yeni bir süreç başlamış ve değişik örnekleri verilerek bugünkü anlamıyla ilmihal geleneğinin temelleri atılmıştır. Yeni eğitim kurumlarının açılmasıyla beraber şifâhî kültürden kitabî eğitime doğru gidilirken ilmihalde de bir anlamda dönüşüm yaşanmıştır. Bu amaçla çalışmanın son kısmında önemli ilmihal örnekleri içerdiği konular ve haklarında yapılan çalışmalar çerçevesinde tek tek ele alınacaktır. Ancak bu kısma girecek bir çok ilmihal söz konusudur. Bundan ötürü ilmihal yazımının hız kazandığı Tanzimat ve Meşrutiyet dönemi ürünlerini dışarıda bırakmak ihtiyacı hâsıl olmaktadır. Bunların tanıtım dışı bırakılmaları sayıca oldukça fazla olmalarının yanında ulaşılmasının kolay olması gibi sebeplerden kaynaklanmıştır. Bunlar hakkında ismen bilgi verildikten sonra yer yer dipnotlarda bazı açıklamalarda bulunulacaktır. Bu dönemde mesele tartışıldığından dönemin mecmualarında da konuyla ilgili mâlumâta rastlanmaktadır. Bunlardan önemli bulduğumuz Satı Bey'in "İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?" konulu yazısı bugünkü Türkçe'ye çevrilerek makalenin sonunda ek olarak sunulacaktır.

I. TANIMI

İlmihal, gündelik hayata dair dînî bilgiler manzûmesi anlamına gelmektedir. Bununla birlikte Auguste Comte'un Türkçe'ye *Pozitivizmin İlmihâli* olarak çevrilen eseri ile Hüseyin Remzi'nin *İlâveli İlmihâl-i Tibbî*'sinde olduğu üzere herhangi bir alana ilişkin temel bilgileri içeren bir kavram anlamında da kullanılması söz konusudur. Bundan başka Osmanlı Anadolu'sunda temel dînî bilgileri ihtivâ eden kitaplara ad olma şeklinde yaygın bir kullanım alanına sahiptir. Şemseddin Samî de ilmihali "akaidin kavaid-i esasiye ve ibtidaîyesi ile namaz, abdest vesâir mâlumât-ı dîniyyeyi çocuklara öğretmeye mahsus kitap"¹ anlamında kullanmaktadır. Söz konusu kavram, "ilim" ve "hal" kelimelerinden oluşmaktadır, ıstilahta ise kişinin kendisine, yaratıcısına ve çevresine karşı nasıl davranacağını belirleyen ve günlük ihtiyaçları temin eden asgarî müşterek bilgiler toplamını ifade etmektedir. Hıristiyanlık'ta da "catechism" adı altında benzer kullanıma rastlanmaktadır.² Din insan ile Tanrı arasında sağlıklı bir bağ kurmayı en temel hedef

¹ Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul 1317, s. 947.

² Yahudi ve özellikle hıristiyan tarihinin bir ürünü kabul edilen "catechism" kelimesinin aslı Grekçe'den gelmektedir. Temel öğreti anlamına gelse de genellikle dînî öğreti mânâsında kullanılmaktadır. Çoğunlukla soru-cevap şeklinde tanzim edilmekte ve şifâhî geleneğin ürünü olarak görülmektedir. Bu bağlamda Augustine of Hippo, John Chrysostom ve Cyrilof Jerusalem'in de içinde bulunduğu kilise babaları tarafından bazı erken dönem el kitapları hazırlanmış, bunlardan bir kısmı da ortaçağ boyunca yazılmıştır. Ancak catechism teriminin ilk defa XVI. yüzyıl yazılı el kitaplarında kullanıldığı düşünülmektedir. XVI. yüzyıl reformundan sonra catechism Protestan ve Roma kilisesinin her ikisinde de oldukça önemli olmuştur. Ancak bu eserler de kilise babala-

olarak kendisine seçmiştir. İslâm göz önünde bulundurulduğunda dinin özü ve aslının vahiyle temellendirildiği görülmektedir. İnsana ulaşan vahiy ise metafiziksel ve tanrısal ifadenin fizik âleme indirgenmiş halini oluşturmaktadır. İşte Allah ile kul arasındaki bağın kurulmasında ve vahyin insana sunumunda peygamber, melek ve kitap önemli bir yer işgal etmektedir. Bütün bunlar İslâm dininin inanç boyutlarına işaret etmektedir. Ancak dinin sadece bir inançtan ibaret olması mümkün olmadığından bunun pratiğe dökülmesi gerekmektedir. Kişinin içtenlikle Allah'a boyun eğmesinin en önemli göstergesi ona samimiyetle kulluk etmekten geçmektedir. Bu da ibâdetler vasıtasıyla ortaya konulacak bir durumdur. Ancak dinin hayata geçmesinde ve istenilen hedefe ulaşmasında inanç ve muamelât şeklinde iki temel unsurun yanında ahlâkî boyutun da bulunması gerekmektedir. Nitekim ahlâkın Allah ile kul arasındaki boyutu yanında insanın benimsediği değerleri topluma yansıtma yönü de bulunmaktadır. Bu da ahlâkın metafiziksel boyutu yanında bir de toplumsal yönünün olduğunu ortaya koymaktadır. Metafiziksel yön Allah'ın her an insanı görmesinden hareketle hayatın O'nun rızasına uygun bir şekilde tanzim edilmesini gerektirir. Şüphesiz hayat bu şekilde düzenlenince toplumsal role de bu haliyle yansır. Dînî hayat bu şekilde tasnif edilirken genellikle Cibrîl hadisinden istifade edilmiştir. Söz konusu hadis, Cebrail'in Hz. Peygamber'e ashâbın yanında bulunduğu bir sırada gelip dini öğretmek üzere birtakım sorular sorup bu sorulara cevaplarını alması şeklindedir.³ Bu sorular îman, İslâm ve ihsan nedir şeklinde takdim edilmekte ve bu sûrette dinin üç temel unsuru olan inanç, ibâdet ve ahlâk gündeme getirilmektedir. İşte ilmihal kitapları bu üç esastan hareketle ve bu hadisi delil alarak telif edilmişlerdir.

Bugün ilmihal kitapları inanç, ibâdet ve ahlâk konularına yer vermekle birlikte günün ihtiyaçlarına göre hacimlerini biraz daha genişleterek siyer ve bazı muamelât konuları üzerinde de durmaktadır. Fakat bu tasnifteki bilgiler hitap edilen kesimin ihtiyaçlarının farklılaşmasına göre birtakım değişiklikler gösterebilmektedir. Söz konusu değişim alanlarına gelince âmentü'de formülleştirilen inanç esaslarında herhangi bir ayırım olmaksızın tüm inananlar eşit sorumluluk alanı içindedirler. Ahlâkî esasların bölge ve zamana göre farklılaşma ihtimali söz konusu olmakla birlikte temelde bu konuda inananlar yükümlülük açısından eşit konumdadırlar. Ancak hitap edilen kesimin seviye ve durumu göz önünde

rının çalışmalarını örnek edinen ortaçağ catechisminden etkilenmiştir. Ortaçağın bu kategorideki eserleri ise îmanın anlamı (Havarilerin îmanı), hope (İsâ'nın duası), yardımseverlik (on emir) üzerinde yoğunlaşmıştır. Sonraki eserler de bu üç esastan hareket etmiştir. Bunların en etkili Martin Luther'in çalışmalarıdır. Bunlar da *Small Catechism* (1529) ile papazlar tarafından kullanılması düşünülen *Large Catechism*'dir (1529). Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. *The New Encyclopedia Britannica*, USA 1979, "Catechism", II, 636; *Encyclopedia of Religion and Ethics*, Edinburgh 1980, "Catechism", III, 251-256.

³ Buhârî, "İman", 1

bulundurulduğundan üslûp açısından farklılıklar mümkün olmaktadır. İbâdetlere gelince bu hususta ortak alan daha geniş olmakla birlikte kısmî farklılıklar söz konusudur: Maddî durumlarına, cinsiyetlerine, içinde buldukları vaziyete ve mezhep telakkilerine göre insanların yükümlülükleri birbirinden farklıdır. Yolcunun ve hastanın ibâdetlerinin kolaylaştırılması, maddi durumu iyi olanların hac ve zekât ile mükellef olması gibi hususlar örnek mahiyetindeki konular arasındadır. Bu noktada mezhep telakkilerinin daha ziyade şekli farklılıklarda öne çıktığı söylenebilir. Muamelâtla ilgili mevzûlara gelince bu hususta durum biraz daha farklıdır. Burada söz konusu ortak alanda daralma başlayarak devreye ticaret, ekonomi, siyaset ve hukuk gibi değişik alanlar girmeye başlar. Ancak ilmihal kitapları herkesi ilgilendirebilecek ortak hususları göz önünde bulundurduğundan özel alanların genellikle müstakil olarak incelenmesi yoluna gidilmektedir. Nitekim ticaret ilmihali şeklindeki eser telifine gidilmesi bu durumun örnekleri arasında yer almaktadır.⁴ Şüphesiz bu şekildeki adlandırmada ilmihalin temel bilgileri ihtivâ etme anlamının da katkısı bulunmaktadır.

II. TARİHİ GELİŞİMİ

İlmihal geleneğinin tarihî gelişimi incelenirken bu kavramın kelime olarak kullanılması ile telif türü olarak kullanımı ayrı ayrı ele alınmalıdır. Araştırmalar kelime olarak kullanımının erken dönemlerden itibaren olduğunu göstermektedir. “İlim tahsili her müslüman üzerine farzdır”⁵ hadisindeki ilim kelimesini İmam Mâtürîdî (ö. 333/944),⁶ Serahsî (ö. 483/1090)⁷ ve Zernucî (ö.591/1194)⁸ gibi erken dönem ulemâsı “hal ilmi” olarak yorumlamıştır. Bu anlamdaki hal ilminin sınırlarına kişinin günlük hayatında ihtiyaç duyabileceği îman, küfür, namaz, zekât, hac, helâl ve haram gibi hususların gireceği belirtilmiştir.

Telif türü açısından ilmihalin tarihi seyri incelendiğinde -eldeki mevcut bilgilerden hareketle- bizzat ilmihal ismi verilen eserlere ancak yakın dönem Osmanlı’da rastlanılmaktadır. Nitekim Yusuf Ziya Yörükân “ilmihal” tabirinin eskiden beri olduğunu, ancak bir bilim dalı olarak yalnız Türkçe yazılan eserlerde son zamanlarda kullanıldığını bildirmektedir.⁹ Fakat uzun bir süre değişik isimler altında yazılan eserler bu sahadaki ihtiyaca cevap vermişlerdir. İslâm tarihi bir süreç olarak göz önüne alındığında başlangıç dönemi olan asr-ı saadette dînî ihtiyacın temin yolu tedricî olarak gelen vahyin bizzat kendisi ve canlı kaynak olan Hz. Peygamber’le birlikte olmuştur. Sahabe karşılaştığı problemleri Hz.

⁴ Hamdi Döndüren, *Delilleriyle Ticaret ve İktisat İlmihali*, İstanbul 1993.

⁵ İbn Mace, “Mukaddime”, 17.

⁶ Ebü'l-Leys es-Semerkandî, *Şerhu'l-Fıkhi'l-ekber*, (*er-Ravdatü'l-behiyye* içinde), Haydarabad 1321, s. 6.

⁷ Serahsî, *el-Mebsût*, XXX, 260.

⁸ Zernucî, *Ta'limü'l-müteallim* (nşr. Mustafa Âşûr), Kahire 1986, s. 27-28.

⁹ Yusuf Ziya Yörükân, “İslâm İlm-i Hâli”, *AÜİFD*, Ankara 1952 (I), s. 5.

Peygamber'e arz etmiş, duruma göre çözüm bazen vahiy şeklinde bazen de Hz. Peygamber'in bizzat kendisinin getirdiği yorumla oluşmuştur. Sahabe ve tâbiûn döneminde ise Kur'an-ı Kerim'in yanında sahabenin Hz. Peygamber'den ve tâbiûnun sahabeden duydukları ile ortaya çıkan problemlerin çözümüne gidilmiştir. Böylece Kur'an ve Sünnet karşılaşılan durumların çözümünde oldukça önemli iki kaynak olmuştur. Ancak bu süreçte âyet ve hadislerin yorumlanmasında içtihad veya fetvanın da kaçınılmaz olarak devreye girdiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan bu anlama ve yorumlama sırasında değişik anlayışlardan hareketle farklı ekollerin ve mezhepleşme sürecinin de başladığı görülmektedir. Mezheplerin teşekkülünden önce fikhî konuları ihtivâ eden birtakım risâleler günümüze ulaşmakla birlikte¹⁰ asıl tedvin faaliyetinin mezheplerin teşekkülünden sonraya tekabül ettiği görülmektedir. Bu sürecin ilk örnekleri arasında Ebû Hanîfe (ö. 150/767)'nin *el-Fikhü'l-ekber*, *el-Fikhü'l-ebzat*, *er-Risâle*, *el-Âlim ve'l-müteallim* ve *el-Vasiyye* diye bilinen beş eseri gelir. Ancak bunlar fikhî konuları değil de inanç konularını ihtivâ etmektedir. Ebû Hanîfe de dahil olmak üzere mezhep imamlarının fikhî konulardaki görüşleri kendilerinden sonra öğrencileri tarafından derlenmiş ve böylece ilk tedvin faaliyeti başlamıştır. Bununla birlikte Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855)'e *Kitâbü's-salât ve Kitâbü'l-eşribe* gibi risâleler atfedilmektedir. Yine onun fıkıh, akaid ve ahlâka dair sorulara verdiği cevaplar bazı talebeleri tarafından *Mesâil* adıyla bir araya getirilmiş ve bu derlemelerden bazıları günümüze ulaşmıştır.¹¹ Ancak tedvin faaliyetinin ilk örnekleri arasında yer alan bu eserlerin, doğrudan bugün anladığımız anlamda dinin tüm safhalarına hitap edebilecek şekilde sistemli bilgi verdikleri söylenemez. Böyle olmalarını beklemek de mümkün değildir. Onlar kendilerinden sonra gelişecek tedvin hareketlerine kaynaklık etmek açısından önemli fonksiyonları bulunan eserlerdir. Mezheplerin doğuşu ve İslâmî ilimlerdeki uzmanlaşmayla birlikte konular derinlemesine ve kapsamlı olarak muhtemel bütün problemleriyle incelenmeye başlamıştır. Ancak eğitim ve öğretim şifahî metotla olduğundan tedvin faaliyetlerinin bir kısmı ders sırasında kaleme alınan eserler şeklinde olmuştur. Bütün bu tedvin hareketleri neticesinde de hemen her mezhebin el kitapları oluşmuş ve taraftarlarınca benimsenerek etkin hale gelmiştir. Genellikle bu tür kitaplara el kitabı veya başvuru eserleri anlamında "muhtasar" adı verilmiştir.¹² Bunun dışında güncel dînî konuları ihtivâ eden soru-cevap şeklinde kaleme alınmış fetva kitapları da geniş bir kesime hitap eden eserlerdir.¹³

¹⁰ Fuat Sezgin, GAS, Leiden 1967-84, I, 398-99.

¹¹ *a.g.e.*, I, 507-508; bu konudaki tedvin faaliyetinin örnekleriyle ilgili olarak bk. Ahmet Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 14-22.

¹² Bu konudaki literatürle ilgi olarak bk. Ahmet Özel, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 14-22.

¹³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk. Fahrettin Attar, "Fetva", *DİA*, XII, 486-496.

Fıkıhın “muhtasar tarihî” gelişimi bu şekilde cereyan ederken akaidinki daha farklı düzlemde geliştiğinden tedvin faaliyetleri de farklı olmuştur. Akaid sahasındaki ilk eserler tarihî süreç ve problemlerin tezâhürüne paralel geliştiğinden eserlerin konuları da Allah’ın sıfatları, kader, imâmet gibi hususlardan oluşmaktadır. Bunlar da daha ziyade temel çizgiden sapmalara karşı doğru inancın temellendirilmesini amaçladıklarından eserlerin hususiyetleri arasında karşı görüş sahiplerine cevap verme ve İslâm’ın savunulması öncelikli mesele olmuştur. Sistemli akaid kitaplarının yazımı ise daha ziyade Sünnî mezhep imamlarının ortaya çıkışından sonraya tekabül etmektedir. Ancak bundan önce de Hanbelî ve selef ulemâsı tarafından telif edilen akaid eserlerine rastlanılmaktadır.¹⁴ İşte belli konuları ihtivâ eden akaid ve fıkıh risâleleri, muhtasarlar ve fetva kitapları henüz mütekâmil hale gelmeyen ilmihal kitaplarından önce ve onlarla birlikte bu ihtiyaca bir çok yönden katkıda bulunmuş eserlerdir. Bunlar daha sonraki dönemlerde de ilmihal kitaplarının oluşumuna katkıda bulunmuşlardır.

İlmî disiplinlerin bu şekildeki tedvin faaliyetlerinden müslüman-Türk çoğunluğun yaşadığı Anadolu’ya gelindiğinde sade bir üslûp ile yazılmış akaid kitapları ve Osmanlıdaki âmentü şerhleri’nin inanç esaslarıyla ilgili ilmihal bilgilerinin ihtivâ eden eserler arasına girdiği görülmektedir. İbâdet ve muâmelât ile ilgili olarak da ibâdetlerin tamamı göz önünde bulundurularak yazılan eserlerin yanında yalnızca namaz, oruç veya hacla ilgili kaleme alınmış risâlelere de rastlanmaktadır. Mev’iza, irşad ve nasihat türü eserler de ilmihallerde yer alan ahlâk ve âdab ile ilgili konuları anlatan kitaplar arasında yer almaktadır. İşte doğrudan ilmihal başlığı altına girmeyen bu tür eserlerin her biri ilmihalle amaçlanan dînî bilgiyi vermeyi hedeflemiş eserler olarak fonksiyon görmüşlerdir. Hattâ bazen bu tür eserler sonradan yeni başlıklar eklenmesiyle genişletilmiş, böylece telif türü olan ilmihal kitaplarının oluşum süreci yaşanmıştır. Bahsedilen bu süreçte zaman zaman ibâdet ile inanç konuları, ibâdet ve ahlâk (âdab) veya ahlâk ile inanç esaslarının bir araya geldiği görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere doğrudan ilmihal kitapları başlığı altına girmese de İslâm tarihinin değişik evrelerinde yazılmış bir çok eserin ilmihal ile hedeflenen amaca hizmet ettikleri kabul edilmektedir. Meselâ Halîmî(ö. 403/1012)’nin *el-Minhâc fi şuabi’l-îmân* isimli eseri akaid, fıkıh ve ahlâk ile ilgili bilgi vermekle birlikte kendisi kelâmcı olduğundan kelâmî konuların ve îman meselelerinin daha yoğun bir şekilde kaleme alındığı gözlenmektedir. Yine Gazzâlî(ö. 505/1111)’nin *İhyâü ulûmi’ d-dîn* adlı kitabı da ilmihal başlığı altındaki listeye girmese bile ilmihalle amaçlanan hedefe hitap edebilecek tarzda bir eserdir. Müellif eserinde akaid esaslarından sonra ibâdetlerin hem zâhirî hem de bâtınî yönleri üzerinde durmuş, âdabtan genişçe bahsettikten sonra diğer iki bölümde de insanı helâk edebilecek ve

¹⁴ Konuyla ilgili daha kapsamlı bilgi için bk. A. Saim Kılavuz, “Akaid”, *DİA*, II, 212-216.

kurtuluşa götürecektir ameller üzerinde durmuştur. Tüm İslâmî ilimleri konu edinen eser, telif itibarıyla doğrudan ilmihal başlığı altına girmese de ilmihalle hedeflenen hizmete eş değer fonksiyonu olmuştur. Ebü'l-Leys es-Semerkandî(ö. 373, 375/978)'nin *Tenbihü'l-gâfilîn*'i¹⁵ ile İmâmzâde(ö. 573/1177)'nin *Şir'atü'l-İslâm*¹⁶ adlı eserleri de fikhî ve tasavvufî âdab konularında kaleme alınmış vaaz veya mevza türü eserlerdir. Her iki eser Osmanlı Anadolu'sunda oldukça yaygın ve etkin olmuşlardır. Bunların dışında Osmanlı topraklarında yazılan bu tür eserlere de rastlamak mümkündür. Meselâ *Mesnevî* şârihlerinden olan İsmail Ankaravî(ö. 1041/1631)'nin *Minhâcü'l-fukarâ* isimli eseri ile İsmail Hakkı Bursevî(ö. 1137/1725)'nin *Kitâbü'l-hitâb*'ında¹⁷ inanç, ibâdetler ve tasavvuf ve tarikatlarla ilgili bölümlere yer verildiği görülmektedir. Ancak müellifler sufi olduklarından eserlerinde *İhya*'dakine benzer bir metot takip ederek şeriatın bâtinî yönüne ağırlık vermişlerdir. Bundan başka İslâmî bilgi ve kültürün oluşumuna büyük katkıları bulunmuş Yazıcızâde kardeşlerin *Muhammediye* ve *Envârü'l-âşıkîn* adlı eserlerini örnek olarak vermek mümkündür. Aslında bunlar sîret kitabı olarak telif edildiğinden âlemin yaratılışı ve sonunu da (mebde ve meâd) konu edinmişlerdir. Ancak âlemin yaratılışı Allah inancını ortaya koymadan anlatılamayacağından inanç esasları içinde yer alan ulûhiyete değinilmiştir. Âlemin başlangıcından Hz. Peygamber'e gelmek için de tek tek peygamberlerden, ümmetlerinden ve kitaplarından bahsedilmiştir. Dolayısıyla inanç esasları içinde yer alan nübüvvet ve kitaplar bahsi de bu sırada temellendirilmiştir. Âlemin sonundan bahsetmek de kıyamet ve ahvâlini dolayısıyla sem'iyat konularına değinmeyi gerekli kılmıştır. Dînî konuların vazgeçilmezleri arasında yer alan ahlâk ve ibâdetlerle ilgili hususlar da sem'iyat başlığı altında yer alan cennet-cehennem, âhiret ve melek-şeytan gibi konuların ele alınışı sırasında işlenmiştir.

Bugün doğrudan ilmihal olarak kabul ettiğimiz eserler ise daha ziyade Arapça ya da Farsça bir eserin yeniden yazılması, tercümesi, bazı eklerle genişletilmesi veya şerh edilmesi şeklinde teşekkül etmiştir. Bundan ötürü Osmanlı'nın kurulmasıyla birlikte yeni devlette halka dînî bilginin ulaşmasını sağlayabilecek değişik isimler altında eser telifine gidildiği görülmektedir. Ancak Osmanlı öncesinde ilmihal kapsamına girebilecek Arapça, Farsça veya nadiren Türkçe yazılmış

¹⁵ Eser ve müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn* (nşr. Şerafeddin Yaltkaya-Kilisli Muallim Rifat), Beyrut 1990, I, 487; Serkis, *Mu'cemü matbuâtü'l-Arabiyye*, Kahire 1928-1930; I, 45; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, İstanbul 1333, II, 86.

¹⁶ Geniş bilgi için bk. Taşköprüzâde, *eş-Şekâik* (nşr. Ahmet Suphi Furat), İstanbul 1985, s. 314-15; Mecdî, *Şekâik Tercümesi* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1989, s. 328-29; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1044; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 464.

¹⁷ Bursevî'nin konu üslûp ve muhtevâ bakımından bu eserine benzer diğer bir eseri de *Kitâbü'n-necât*'tir. Eserlerle ilgili geniş bilgi için bk. Ali Namlı, *İsmail Hakkı Bursevî*, İstanbul 2001, s. 190, 192-193.

örnekler bulunmaktaysa da bu geleneğin Osmanlı'nın kurulmasıyla sistemli hale geldiği söylenebilir. Nitekim bu süreç de zengin örnekleriyle birlikte temelde kapsamlı bir değişime uğramaksızın Tanzimat'a kadar devam etmiştir. Tanzimat'la birlikte yeni okulların açılması, eğitim ve öğretimde köklü değişimlerin yaşanması neticesinde bu mesele tartışma zemini bulmuş ve matbaanın da etkisiyle yeni örnekler verilmiştir. Bundan ötürü Tanzimat'a kadar olan dönem oluşum ve gelişim aşamasını oluştururken Tanzimat'la birlikte de değişim aşamasına girilmiştir. İlmihalin Anadolu'da yaygınlaşması ve sistemli hale gelmesine katkıda bulunan müellif ve eserlerin ayrıntısına müteakip bölümde değinilecek, ancak şimdilik onların sadece isimleri ve eserlerinden bahsedilecektir. Hanefî ulemâsından Ebû'l-Leys es-Semerkindî(ö. 373/983)'ye ait *el-Mukaddime fi's-salât*'i, Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî(ö. 593/1197)'ye ait *Mukaddimetü'l-Gaznevîyye*'si, Kemâleddin Muhammed b. Ubbad b. Melek el-Hallatî(ö. 652/1254)'nin *Telhîsu Câmîi'l-kebir*'i, Zeynüddin Muhammed b. Ebûbekr b. Abdulmuhsin er-Râzî(ö. 666/1268)'nin *Tuhfetü'l-mülûk*'ü, Saidüddîn Fergânî(ö. 699/1300)'nin *Menâhicü'l-ibâd ile'l-me'âd* adlı muhtasar Farsça eseri, Muhammed b. Muhammed Sedidüddin el-Kaşgari(ö. 705/1305)'nin *Münyetü'l-musallî ve gınyetü'l-mübtedî*'si, Mevlânâ Abdülaziz Fârisî'nin Farsça *Umdetü'l-İslâm fi erkânî'l-hams*'ıdır.

İlmihal Osmanlı Anadolu'sunda oluşum ve sistemleşme dönemini yaşarken Osmanlı coğrafyası dışında telif edilmiş ilmihal örneklerine de rastlanmaktadır. Meselâ XII. veya XIII. yüzyılda hayatı ve kimliği hakkında yeterli bilgi bulunmayan Ebû Nasır b. Tâhir b. Muhammed es-Serahsî tarafından Harezmi Türkçesiyle yazılıp günümüze ancak bir kaç sahifesi gelebilmiş *Güzîde* isimli esere rastlanmaktadır. Söz konusu eser Mehmed b. Bâlî tarafından *Kitâb-ı Güzîde* ismiyle XIV. yüzyıl Anadolu Türkçesine aktarılmıştır.¹⁸ Bundan başka I. Murad (ö. 791-1389) devrine ait olduğu düşünülen *Kitâbu'l-Gınye* isimli eser de Türkçe ilmihal kitaplarının önemlileri arasında yer almaktadır.¹⁹ Eser bugünkü mevcut bilgilere göre Türkçe ilmihal geleneğinin ilk örneklerinden kabul edilmektedir. Ayrıca XIV. yüzyılın ilk yarısında 1328-1342 yılları arasında Karesi bölgesinde (Bergama-

¹⁸ Kitap kırk altı bابتan oluşmaktadır. Babların her birinin hangi konudan bahsettiği kitabın başında tek tek sayılmıştır. Konular arasında şu hususlara rastlanmaktadır: Tevhid, marifet, namaz, oruç, ilim, sünnet ve cemaat, gazilik, cömertlik, riba, zina ve tasavvufî ve ahlâkî başlıklar. (bk. Şinasi Tekin, "Mehammed bin Bâlî'nin Eski Anadolu Türkçesine Aktardığı "Güzîde" Adlı Eserin Harezmi Türkçesindeki Aslı", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, XV, 1991, s. 414-415; asıl nüsha vr.7b-8a)

¹⁹ Bursa İl Halk Ktp. Genel nr. 4006'da kayıtlı bulunan eser yüz yetmiş bir yaprak olup seksen dokuz bابتan oluşmuştur. Hanefî fıkhı üzere kaleme alınmıştır. Günay Kut eserin eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıdığı kanaatini belirtmekte ve üzerinde dil çalışmaları yapılması zaruretine işaret etmektedir. Günay Kut Alpaz, "Bursa ve Manisa İl Halk Kütüphanelerindeki Bazı Türkçe Yazmalar Üzerine", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, I, 1977, s. 122-25.

Balıkesir) yazıldığı tahmin edilen ve Yakub b. Yahşi Bey'e ithâf edilen *Risâletü'l-İslâm* adlı bir ilmihal kitabı da bulunmaktadır.²⁰ Bu Türkçe ilmihaller ve yukarıda işaret edilenler dışında Farsça ilmihal örneklerine de rastlanmaktadır. Bunlar arasında XII. yüzyılın ortalarında adı bilinmeyen bir müellif tarafından yazılıp 552-557(1157-1162) yılları arasında Şam atabegine sunulan *Bahrü'l-fevâid* adında bir ilmihal kitabı bulunmaktadır.²¹ Diğeri de Ahi Evren Şeyh Nasriddün Mahmud(ö. 660/1262)'un *Menâhicü's-seyfiyye* adındaki Şâfiî fikhî üzere kaleme aldığı eseridir. Bu da ilmihal geleneğinin yayılmasına katkıda bulunan eserler arasında bulunmaktadır.²² Ancak Osmanlı Anadolu'su dışında gelişen söz konusu ilmihallerin de şerh veya yeniden ele alınma şeklinde geliştiğini söylemek mümkündür. Nitekim *Risâletü'l-İslâm*, *Şir'atü'l-İslâm*'ın tercümesi veya tercüme-telif karışımını oluştururken *Kitâb-ı Güzîde* de kendinden önceki bir çalışmanın yeniden kaleme alınmış halidir. Ancak bugünkü bilgilerden hareketle bu anlamdaki faaliyetin Osmanlı coğrafyasında daha yoğun yaşandığı görülmektedir. Bunlardan Abdurrahman b. Yûsuf Aksarayî müellifi hakkında bilgimiz olmayan Mevlânâ Abdülaziz'in *Umdetü'l-İslâm*'ını tercüme ederken ibâdetleri nafilerle, îman bölümünde de âhiret hayatına dair kıyamet ve âlâmetleri, cennet ve cehennem gibi hususlarla genişletmiş ve bunlara görgü kuralları ve ferdî ve ictimâî haklar gibi mevzuları da eklemiştir.²³ Kutbuddin İznîki (ö. 821/1418) de Ebû'l-Leys'in *Mukaddime fi's-salât*'ını tercüme ederken îman, ibâdetlerin tamamı ve ahlâkî esasları ekleyerek *Kitâbü'l-Mukaddime*'sini yazmıştır ve bu eser Osmanlı'da teşekkül eden ilk ilmihal örneği olmuştur.²⁴ Oğlu Kutbuddinzâde de (ö.

²⁰ Şinasi Tekin, İmamzâde'nin *Şir'atü'l-İslâm* adlı eserinin bu esere kaynaklık ettiğini düşünmektedir. Nitekim müellifin eserinin başlangıcında Arapça'dan Türkçe'ye çevirdiği meselesi üzerinde durması (2a) *Risâletü'l-İslâm*'ın İmamzâde'nin eserinin bir tercümesi olabilme ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Osmanlı döneminin başlangıcında da bir çok tercüme örneği görülmektedir. Eserle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şinasi Tekin, "XIV. Yüzyıla Ait Bir İlm-i Hâl Risâletü'l-İslâm", *Wiener*, band 76, Wien 1986, s. 284-89, 290.

²¹ Söz konusu eser iki nüsha üzerinden İran'da neşredilmiştir. (Muhammed Takî Dâniş Pejûh, *Bahrü'l-fevâ'id*, Tahran 1966) Geniş bilgi için bk. Şinasi Tekin, "XIV. yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası", *Journal of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 13/1984, s. 140.

²² Bayram, "Anadolu Selçuklularından Günümüze Din Eğitimi", *Atatürk'ün 100. Doğum Yılında Türkiye 1. Din Eğitim Semineri*, 23-25 Nisan 1981, s. 50-51. Söz konusu eserin nüshaları şöyledir: Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, nr. 92; Bursa Eski Eserler Ktp. H. Çelebi, nr. 1184'te kayıtlı olduğu bildirilmektedir. Müellifin Anadolu'da etkin olan Ahîliğin kurucusu olması da eserin önemini arttırmaktadır.

²³ Bu çalışmada esas alınan nüsha, Abdurrahman b. Yûsuf Aksarayî, *İmâdü'l-İslâm*, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Hakses, nr. 202.

²⁴ Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, Bursa 2001, s. 90-93. Aslında Ebû'l-Leys'in *Mukaddime fi's-salât*'ının bir çok tercüme ve şerhi bulunmaktadır. Bu husus makalenin sonunda daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir. Ancak burada Ebû'l-Leys'in *Mukaddime fi's-salât*'ının mütercimi bilinmeyen bir nüshasının satır altı Memluk Kıpçakça'sı özellikleri taşıyan bir tercümesine işaret etmek mümkündür (Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr.

885/1480) babasından ilham alarak *el-İkdü's-semîn ve'l-akdü'l-yemîn* isminde Türkçe bir eser kaleme almıştır.²⁵ Molla Fenârî ise (ö. 834/1431) namazla ilgili birkaç risâle yanında yaptığı şerhlerle Osmanlı Anadolu'sunda ilmihalin yaygınlaşmasına önemli katkıları olmuş ulemâdandır. *Mürşidü'l-musallî* ismiyle içinde regaib namazı ile kadir gecesinin varlığını konu edinen ve halkın bu geceleri nafîle ibâdetlerle ihyâ etmelerinin teşviki üzerinde duran bir risâlesi de bulunmaktadır.²⁶ Osmanlı dönemi ilmihallerinden bir diğeri de vefat tarihi bilinmeyen Hasan b. Ali el-Hanefî'ye ait *Risâle fi'l-fıkh alâ mezhebi Ebî Hanîfe'*dir.²⁷ İşte ismi zikredilen bu eserler sayesinde ilmihal geleneği sistemleşme ve oluşma aşamasını tamamlayarak ardından gelen örneklerle de gelişimini tamamlamıştır.

Gelişim dönemi eserleri içinde oluşum döneminde yazılmış eserler üzerine yapılan çalışmalar büyük bir yekûn tutmakla birlikte bunların dışında müstakil eserlerden de bahsetmek mümkündür. Kaşgarî(ö. 705/1305)'nin *Münyetü'l-musallî ve gunyetü'l-mübtedî* isimli eseri üzerine Halebî(ö. 956/1549)'nin *Halebî Kebîr* diye meşhur olan (*Gunyetü'l-mütemellî fi şerhi münyetü'l-musallî*) şerhi ile bunu öğrenciler için ihtisar ettiği (*Muhtasarü gunyete'l-mütemellî*) ve *Halebî Sagîr* diye şöhret bulmuş şerhi önceki dönemden devam eden eserlerdir. Söz konusu şerhler başta medreseler olmak üzere Osmanlı havzasında oldukça yaygın ve etkin olmuş ve üzerine bir çok çalışma yapılmıştır. Gelişim dönemi ilmihalleri arasında Osmanlı sadrazamlarından Lutfi Paşa(ö. 971/1563)'nın *Zübdetü'l-mesâil fi'l-i'tikad ve'l-ibâdât* adlı Arapça eseri ile *Tuhfetü'tâlibîn* isminde Türkçe îman ve

1451, söz konusu eser dil özellikleri açısından incelenmiştir. Recep Toparlı, *Kitâb-ı Mukaddime-i Ebü'l-Ley's-is-Semerkandî*, Erzurum 1987).

²⁵ Türkçe olarak kaleme alınan eserin konuları arasında tahâret, istibrâ, gustül, abdest, iskât-ı salât, sâhib-i özür, sehiv secdesi, bayram, teravih ve nafîle namazlar ile Kur'an'a dokunmak gibi hususlar vardır. Bunlardan da nafîle namazların (teravih de dahil olmak üzere) cemaatle kılınıp kılınamayacağı, Kur'an'a abdestsiz dokunulup dokunulamayacağı gibi meseleler ele alınıp görüş ayrılıkları üzerinde durulmuştur (Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 195-6). Bu durum da Anadolu'da namaz ve nafîle ibâdetler üzerinde durulduğunu ortaya koymaktadır.

²⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1655. Diğer risâleleri de *Risâletü's-salâtiyye*, *Şurâtu's-salât* gibi namazla ilgili olanlardır (Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 115-117). Ancak Kâtib Çelebi Molla Fenârî'nin regaib namazı ile kadir gecesine teşvikine bir grubun katılmadığını bildirmiştir. Nitekim yine o dönemlerde Molla Kasım Kadızâde de (ö. 899/1494) *Risâle fi'l-îmân ve'l-İslâm* isimli îman ve namaz konularını ihtivâ eden Türkçe bir eser telif etmiştir. Söz konusu eserde farz namazların önemi vurgulanmış ve bin rekat nafîle namaz kılınsa yine de farz namazın bir rekatına denk gelinmeyeceği üzerinde durulmuştur. Bundan başka müellif mübtedî ve cahillerin regaib, berat ve kadir gibi nafîle namazlar uydurduklarını bildirdikten sonra bu tür namazları cemaatle kılmanın dinde yeri olmadığını ısrarla vurgulamıştır (Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 250-251).

²⁷ Eser tevhid, ahkamdan namaz, oruç hac gibi konular üzerinde durmaktadır. Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 108-109.

ibâdetlerle ilgili eserleri de bulunmaktadır.²⁸ Mehmed b. Pîr Ali Birgivî(ö. 981/1573)'nin *Vasiyyetnâme*'si ise yakın zamanlara kadar etkinliğini sürdürmüş ve bir çok şerh ve hâşiyesi bulunan ilmihaldir. Vecdî Ahmed Efendi(ö. 1070/1660)'nin on bab ve yetmiş üç fasıldan oluşan Türkçe *Zübdetü'l-kelâm fî mâ yahtâcü ileyhi'l-hassı ve'l-âm* isminde ibâdet ve ahlâk konularını içeren eseri de bu dönem ilmihalleri arasında yer almaktadır.²⁹ Bundan başka önemli Hanefî ulemâ-sı arasında yer olan Şurunbulâlî(ö. 1069/1659)'den de bahsetmek gerekmektedir. Şurunbulâlî kendi eserlerine kendisi şerh yazarken Ebû Zeyd Şiblî de *Nûrû'l-İzâh* isimli namaz ve oruç ile ilgili eserine hac ve zekât kısımlarını eklemiştir. Bundan başka Tahtavî(ö. 1231/1816)'nin ve İbn Abidinzâde(ö. 1306/1889)'nin de söz konusu eserler üzerine yazdıkları şerhler bulunmaktadır. Kadızâdeler hareketinin önemli temsilcileri arasında bulunan Mehmed Üstüvanî(ö. 1072/1662)'nin vaazlarının kaleme alınmasından oluşan risâlesi de bu dönem ilmihalleri arasında yer almaktadır.³⁰ XVI. yüzyıldan sonra yazıldığı düşünülen günümüze kadar yaygınlığını ve etkinliğini sürdüren *Mızraklı İlmihal* ise mevcut bilgilere göre "ilmihal" isminin kullanıldığı ilk eser hükmündedir. *Mızraklı İlmihal*'in sıbyan mekteplerinde camilerde, köy odalarında ve evlerde yaygın olarak okunması sebebiyle halkın din anlayışında çok büyük etkisi olduğu kabul edilmektedir. Bu yüzden modernleşme döneminde adı zikredilerek çokça tenkide konu edilmiştir.³¹ Bundan başka bu dönemde telif edilen eserler arasında *el-Külliyat* müellifi Ebû'l-Bekâ el-Kefevî(ö. 1095/1684)'nin *Tuhfetü's-şâhân* isimli ilmihali de bulunmaktadır. İsmail Hakkı Bursevî(ö. 1137/1725)'nin *Tuhfe-i Halîliye*'si de ilmihal hükmündeki eserler arasında yer almaktadır.³²

İlmihal kitaplarının keyfiyeti üzerinde durulduğu ve bir çok örneklerinin telif edildiği dönem ise Tanzimat ve modern okulların açılmasıyla olmuştur. Bundan dolayı bu devre, ilmihal ile kastedilen asgarî müşterek bilgilerin ideal anlam-

²⁸ Müellifin hayatıyla ilgili olarak bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, III, 132-134; M. Tayyib Gökbilgin, "Lutfî Paşa", *İA*, VII, 96-102; ayrıca bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 904. Müellifin yukarıda zikredilenler dışında *Tenbihü'l-âkalîn ve te'kidü'l-gâfilîn* (halkın çoğunluğu ummî ve İslâm'ı bilmediğinden Türkçe dört fasıldan oluşmuş, inanç ve ahlâkla ilgili bir eserdir) isminde eseri ile *Sual ve Cevap* isimindeki Türkçe risâleleri de ilmihal muhtevâlidir.

²⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 953; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 50.

³⁰ İman ve İslâm'ın şartlarıyla başlayan eser konularını bablar halinde müstakil olarak sıralamıştır. Konularından bazıları şöyledir. Tahâret, abdest, gusül, misvakın faydaları, namaz ve namazla ilgili meseleler, oruç, zekât, hac, teyemmüm, devr, raks, teganni, şirk, ulemânın haram ve mekruh dedikleridir. Matbu olmayan eserin değişik isimler altında nitelendirilen yazma nüshaları kütüphanelerde bulunmaktadır. Meselâ *İlmihal* olarak isimlendirilen nüshası Süleymaniye Ktp. Yazma Bağışlar, nr. 43'te kayıtlıdır. Eserin muhtevâsıyla ilgili olarak bk. Hüseyin Yurdaydın, "Üstüvanî Risâlesi", *AÜİFD*, X, 1962, s. 71-78.

³¹ Meselâ bu eleştirilerden birisi için bk. Kılıçzâde Hakkı, "Yunus Hoca'nın Kendisi", *İctihad*, sy. 73, (25 Temmuz 1329) s. 1602 vd.

³² Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 29; Ali Namlı, *İsmâil Hakkı Bursevî*, s. 195.

da toplanıp tekâmüle ulaştığı dönem, ortaya konulan eserlere de değişim ve yeni oluşum dönemi kaynakları ismini vermek mümkündür. Nitekim Birgivi'nin *Vasiyyetnâme'si* başlangıçta bu dönemde açılan ibtidaîler ile rüşdiye programlarında okutulmakla birlikte³³ daha sonra değişik tarz ve üslûpta yeni ilmihallerin telif edildiği görülmektedir. Bunlar arasında da Hüseyin Remzi'nin (ö. 1314/1897) *İlmihal*'ini,³⁴ İbn Âbidinzâde'nin *el-Hedîyyetü'l-Alâiyye'sini*,³⁵ Abdülhamid b. Mustafa Reşid'in *Zübde-i İlmihâl*'ini (İstanbul 1305),³⁶ Süleyman Paşa (ö. 1308/1891)'nın³⁷ *İlmihâl-i Kebîr* (İstanbul 1305)³⁸ ile *İlmihâl-i Sagîr*'ini (İstanbul 1305), Süleyman Âşîr'in *Tuhfetü'l-etfâl*'ini (İstanbul 1306),³⁹ Mustafa Bey'in *Telhîsü'l-mûlahhas* (İstanbul 1310), *Mûlahhas İlmihal* (İstanbul 1310) ile *Mufasssal İlmihal*'ini (İstanbul 1314),⁴⁰ Oflu Mehmed Emin Efendi'nin *Necâtü'l-mü'minîn*'ini (İstanbul 1308),⁴¹ Ahmed Ziyaeddin'in *Vesîletü'n-necât*'ını (İstanbul

³³ O. N. Ergin, *Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I, 99; II, 384; 465, 471.

³⁴ Hüseyin Remzi, *Mekâtib-i Sıbyanda Mübtedî Çocuklara Evveliminde Okutmak üzere Meclis-i Maarif Daire-i Hususiyesinden Bervechi Hülâsa Tertib Olunup Tab ve Temsil Olunan İlmihal*, İstanbul 1289.

³⁵ M. Selim Bilge tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (*el-Hedîyyetü'l-Alâiyye Tercümesi*, İstanbul 1987). Ahmet Özel, "İbn Âbidinzâde", *DİA*, XIX, 294.

³⁶ Otuz iki farz ve elli dört farz ile başlayan eser diğer konularını da maddeler halinde ve akılda kalmayı sağlayacak şekilde seciyeli olarak anlatmaktadır. Ancak oldukça dağınık olan konulardan bazıları şöyledir: Namaz ve abdestle ilgili meseleler, Ku'an'da geçen peygamberler, kabirde sual olunacak sorular, îmanın aslı, rüknü, zâtî ve subûtî sıfatlar, Ehl-i Sünnet'in silsilesi, oruç tutmanın şartları, ahkâm-ı şer'iyedir.

³⁷ Bursalı Mehmed Tâhir'in Süleyman Paşa İstanbulî diye isimlendirdiği müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, II, 249-50.

³⁸ Daruşşafaka'da okutulmak üzere Cemiyet-i Tedrîsiye-i İslâmiye tarafından seçilen ilmihal 1300/1882 yılında kaleme alınmıştır. İman esasları ve ibâdetlerden bahseden bir eserdir.

³⁹ Söz konusu eser Bahriye Askerî Rüşdiyesi'nde okutulmak üzere okulun hocası tarafından kaleme alınmıştır.

⁴⁰ II. Abdülhamid döneminde (1876-1909) ibtidaîlerde okunmak üzere telif edilmiştir. İdadîye mektebi müdürü Mustafa Bey ibtidaîlerde beş-altı çeşit ilmihal bulunduğunu, ancak bunlardan bazısının eksik, kimisinin yanlış, kimisinin de takdim tehiri açısından problemli olduğunu işaret etmektedir. *Telhîsü'l-mûlahhas* ibtidaîlerin ikinci sınıflarında, *Mûlahhas İlmihal* üçüncü sınıflarında, *Mufasssal İlmihal* de dördüncü sınıflarında okutulmak üzere telif edilmişlerdir. *Telhîsü'l-mûlahhas* Allah'ın zâtî ve subûtî sıfatlarını sayarak başlamaktadır. Daha sonra peygamberlerden bahsedildikten sonra İslâm'ın şartları, e'âl-i mükellefin, abdest, gusül, teyemmüm, namaz, elli dört farz, Hz. Peygamber'in nesebi, namazda okunan dualar kısaca işlenir. *Mûlahhas İlmihal* bir önceki ilmihalin konuları aynen alındıktan sonra biraz daha ayrıntılı işlenmiş ve ek açıklayıcı konular girmiştir. *Mufasssal İlmihal* müellifin eleştirisine rağmen konular açısından dağınıktır. Bu ilmihalde birinci de işlenen konuları aynen aldıktan sonra ikinciye göre biraz daha ayrıntıya girmiştir. Nitekim bunda da konular îman ve İslâm'dan sonra namaz ve abdest şeklinde devam eder. Ardından irâde-i cüz'îye ve rada konuları daha sonra da abdest, kunut ve cenaze duaları sıralanır.

⁴¹ Müellif kitabının başında kendisinin bir îman risâlesi bulunduğundan (s. 2) bahsetmiştir. *Necâtü'l-mü'minîn* de ibâdetlere tahsis edilmiştir. Müellif eserini Halebî metni ve şerhinden ve Mülteka'dan tercüme ve şerh ederek yazdığını söylemektedir (s. 3, 5). Bundan dolayı bu risâlede namaz oldukça kapsamlı olarak işlendikten sonra diğer ibâdetlere de değinilmiştir. Namazın

1313),⁴² Mehmed Zihni Efendi'nin, *Ni'met-i İslâm*'ını (İstanbul 1316),⁴³ İmamzâde Esad Efendi (ö.1267/1851)'nin *Dürr-i Yektâ*'sını (İstanbul 1320),⁴⁴ Mesud Mahmud'un *Muhtasar İlmihal*'ini (İstanbul 1324),⁴⁵ Halim Sabit (Şibay) (ö. 1946)'in *Ameli İlmihal*'ini,⁴⁶ İskilipli Mehmed Âtıf'ın, *İslâm Yolu Yeni İlmihal*

içindeki ve dışındaki şartlar tek tek müstakil başlıklar halinde incelendikten sonra namazın farzları, vâcipleri, sünnetleri, müstehabları, mekruhları cemaatle namaz, cuma, bayram cenaze namazı, zekât, oruç, kurban gibi konular üzerinde durulmuştur. Müellifin bundan başka ilmihal konularını içeren bir çok risâlesi de bulunmaktadır (s. 3).

⁴² Eser askerî okullarda okutulmak üzere okul müfredatına uygun olarak birinci, ikinci ders şeklinde kaleme alınmıştır. Müellif kitabına önce ilmihalin tarifıyla başlamış, daha sonra şeriat, mezheb, icmâlî ve tafsilî îman, Allah'a îman, Allah'ın sıfatları şeklinde inanç esaslarıyla ilgili konuları ele almıştır. Ardından ef'âl-i mükellefîn, edille-i şer'iyye, İslâm'ın şartları, tahâret, namaz, zekât, oruç, hac, cihad, şehidlik, ulu'l emre itaatın vücubiyeti gibi konuları incelemiştir.

⁴³ Rüşdiye mekteplerinde ve idadîlerde okutulan kitapta konular sınıflara göre risâleler halinde tanzim edilmiştir. Bundan dolayı eser üç ana bölüm halinde tanzim edilmiştir. Birinci bölümde inanç esasları ikinci bölümde ibâdetler müstakil risâleler halinde, son bölümde de muâmelât konuları işlenmiştir. Meselâ rüşdiyelerin ikinci sınıfında okutulan ilk risâlede (1320) muhtasar îman esasları, ibâdet (namaz, abdest, teyemmüm, oruç, hac, zekât) ve İslâm'ın faydası gibi konular üzerinde durulmuştur. İkinci kısmın ilk risâlesinde (1320) tahâret ayrıntılarıyla, ikinci risâlede (1322) namaz, üçüncü risâlede (1328) oruç, dördüncü risâlede (1322) zekât, beşinci risâlede (1322) hac ve kurban, üçüncü kısımda da (1324) münakâhat ve müfarekâtı adı altında nikah, talak, yemin, iddet ve rada gibi konular üzerinde durulmuştur.

⁴⁴ Rüşdiyelerin tesisi sırasında rüşdiye ve sıbyan mekteplerine tayin edilen müellifin kaleme aldığı bu eser, kız ve erkek rüşdiyelerinde, kız sanayi mekteplerinde, sultanîyelerde, idadîyelerde ulûm-i dîniyye ders kitabı olarak okutulmuştur. Bölümlere ayrılmaksızın tek tek konular bazında ele alınmış esere îman ile başlanmış ardından, irâde-i cüz'îye, küfür, namazı inkâr, hükmü altında olanlara namazı emretmek, namazın farzları, tahâret, zekât, oruç, hac, cihad, cihadın faziletleri gibi hususlar üzerinde durulmuştur. Eserin bir çok baskısı bulunmaktadır. Fakat eser bazı düzeltmeler yapılarak *Musahhah Dürr-i Yektâ* adını almıştır. Eserin bu şeklinin de bir çok baskısı bulunmaktadır. Bundan başka müellif yine kendi eserini şerhederek *Dürr-i Yektâ Şerhi* adını vermiştir. Şerhin de bir çok baskısı vardır ve A. Reşit Avanoğlu ve A. Faruk Meyan tarafından (*Dürr-i Yektâ Şerhi: Dinde Seçme İnciler*, İstanbul 1971, 1975) adıyla günümüz Türkçesine aktarılmıştır. (Müellifle ilgili geniş bilgi için bk. Recep Cici, "İmamzâde Esad Efendi", *DİA*, XXII, 211).

⁴⁵ Bahçe Saray Rüşdiyesi muallimi olan Mahmud Mesud *Usûl-i Akaid-i İslâmiyye* isiminde bir eser telif etmiş ve bunu yedi sekiz sene tedris ederek mekteplerin ihtiyacını karşılamış ve bu zaman zarfında eserini ibtidâî ve rüşdiyelerde okunacak hale getirmiştir. Çocukların anlayacakları şekilde taksim ettiği risâlelerinin isimleri şöyledir: *Mebâdi-i İlmihal*, *Muhtasar İlmihal*, *İlmihal-i Sagır*, *İlmihal-i Kebîr*, *Mufassal İlmihal*. Bunlar sırasıyla idadîlerin üç yılında rüşdiyelerin de bir ve ikinci sınıflarında okutulmaya müsaittir ("mukaddime", s. 4-5). Bundan dolayı eserlerde çocukların aklında kalmasını kolaylaştırmak amacıyla her dersin sonuna konuyla ilgili sorular eklenmiştir. Pedagojik gayret içinde telif edilmiş olan eserde diğer ilmihallerden farklı bir üslûp takip edilerek konular sade bir üslûpla sorulan sualler ve cevapları şeklinde sunulmuştur.

⁴⁶ Söz konusu eser ibtidâîlerin birinci, ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulmak üzere 1329/1913'te üç kitap halinde hazırlanmıştır ve dönemin Maarif-i Umumiye Nezareti tarafından nakdî olarak da ödüllendirilmiştir. Kitabın en önemli özelliği öğretmen ve öğrenciyi de düşünerek kaleme alınmasıdır (Geniş bilgi için bk. "Ameli İlmihal Mektepler İçin Kabul Edilmiştir", *Sırat-ı Müstakîm*, V, sy. 114, s. 177; "Ameli İlmihal Hakkında İstanbul Maarif Müfettişlerinin Nokta-i Nazârına", *Sırat-ı Müstakîm*, V, sy. 119, s. 252-253).

hâl'ini (İstanbul 1338) saymak mümkündür. 1332/1914 yılından itibaren ise ilmihal kitaplarının ismi değişerek “mâlumât-ı dîniyye” şeklini almıştır. Bu şekilde kaleme alınan eserlerden bazıları da şöyledir: Nazım İçsel'in *Ma'lûmât-ı Dîniyye*'si (İstanbul 1331), Hafız Nuri'nin *Amelî Ma'lûmât-ı Dîniyye*'si (İstanbul 1332), Muallim Hafız Ersed'in *Muvazzah Ma'lûmât-ı Dîniyye*'si (İstanbul 1335), Ahmed Ziyaeddin'in *Ma'lûmât-ı Dîniyye*'si, (İstanbul 1338) Tüccarzâde İbrahim Hilmi'nin *Ma'lûmât-ı Dîniyyesi*'dir. Bu da gösteriyor ki resmî anlamdaki modernleşme süreci olan Tanzimat'tan sonra açılan mekteplerdeki din dersi ihtiyacı ile ilmihal kitaplarında belli bir tekâmül seyri takip edilmeye başlanmıştır. Çünkü bu yeni dönem ile bu zamana kadar etkinliğini sürdüren şifahî gelenek yerini kitap merkezli bir anlayışa bırakmaya başlamıştır. Nitekim İslâm tarihinde modernleşme sürecine kadar telif edilen bir çok kitap bulunmasına rağmen eğitim sistemi şifahî usullerle ve hoca merkezli olarak devam ettiği için kitabın birincil kaynak olduğunu söylemek zordur. İşte modern dönemde açılan yeni mekteplerdeki ders kitabı ihtiyacı, bu durumun telafisine zemin hazırlamıştır. Bu amaçla önce o zamana kadar yazılmış elde mevcut kitapların değerlendirilmesi, kullanılan malzemenin doğruluğu, pedagojik esaslara riâyet edilip edilmediği gibi konular incelenmeye başlanmıştır. Yapılan tetkikler de kitapların büyük bir kısmının din ihtiyacını karşılama gayretinden oldukça uzak, hikâye ve hurafelerden müteşekkil, uygulama sahası bulunmayan bir hayat modeli çizdiklerini, anlaşılmaktan ziyade ezberlenmeye müsait, yıllardır kullanılan tarz ve metotta hiçbir değişiklik yapılmadan yazıldığını ortaya koymuştur. Nitekim çocuk ve gençlerin durumu ve hayal dünyası dikkate alınmayarak yazılmış olan bu eserlerden faydalanmak mümkün olmadığı gibi dinden uzaklaşmaya ve hattâ bu durumun devam etmesiyle dînî esasların çürümesine sebebiyet vereceği üzerinde durulmuştur.⁴⁷ Bu araştırma ve incelemeler de güncel ihtiyacı karşılamayan, eskileri tekrar eden mevcut kitapların yerine yenilerinin yazılması zarureti ortaya koymuştur.

Nitekim II. Meşrutiyet'le birlikte hızlanan ilmihal eserleri telif edilmesi hareketi, günümüze kadar değişik tarzdaki örnekleriyle devam etmiştir. Bu örnekler arasında da Ahmed Hamdi Akseki'nin *Dînî Dersler*'i (İstanbul 1919)⁴⁸ ile *İslâm Dini* (Ankara 1933),⁴⁹ Numan Kurtulmuş'un, *Yeni Amentü Şerhi* (İstanbul

⁴⁷ Satı Bey, “İlmihal Nasıl Öğretilmelidir?”, *Tedrisât-ı İbtidâiyye Mecmûası (Nazariyât ve Mâlûmât Kısmı)*, II, yıl 1, nr. 7, s. 10-12

⁴⁸ Ahmed Hamdi, “Dînî Dersler-Başlangıç-”, *Sebülürreşâd*, XVII, sy. 433-34, s. 134-136.

⁴⁹ Evkaf umum müdürlüğü tarafından 1933'te basılan eser yeni harflerle dînî konuları anlatma ihtiyacını karşılama ve imam ve hatiblerin ihtiyacı göz önünde bulundurulmuş olarak kaleme alınmıştır. 1950 yılından itibaren de Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından basılmaya başlayan eser, 1951 yılından itibaren açılmaya başlayan imam-hatip liselerinin müfredat programlarına uygun görülerek ders kitabı olarak belirlenmiştir. Kitapta konular dört ana başlık altında incelenmiş, birinci bölümde dinler ve mezhepler hakkında umumî bilgiler verilmiş, ikinci bölümde îman ve inanç esasları, üçüncü bölümde ibâdetler, dördüncü bölümde de ahlâkî esaslar üzerinde durulmuştur.

1943),⁵⁰ Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm ilmihali* (İstanbul 1947), Mustafa Asım Köksal'ın, *İlmihâl'i* (Ankara 1954),⁵¹ Ali Fikri Yavuz'un, *Geniş İslâm İlmihâli-İslâm Fıkhı ve Hukuku* (İstanbul 1977), Süleyman Ateş'in, *Muhtasar İslâm İlmihâli* (Ankara 1975) ile *Yeni İslâm İlmihâli* (Ankara 1979), Celal Yıldırım'ın, *Hanefî ve Şâfî Mezheplerine Göre Büyük İlmihâl'i* (İstanbul 1976) ile Hamdi Döndüren'in, *Delilleriyle İslâm İlmihâli* (İstanbul 1991) gibi eserleri saymak mümkündür.

Genellikle temel kaynaklara dayanan ve öncelilere göre oldukça ileri sayılabilecek seviyede bulunan Cumhuriyet devri ilmihallerinin bir kısmında dua, vaaz ve irşad mahiyetinde bölümler de yer almakla birlikte büyük çoğunluğu sadece inanç, ibâdet, ahlâk ve günlük yaşayış bilgilerini ihtivâ eder. Bunlardan Ahmed Hamdi Akseki'nin *İslâm Dini* ile Ömer Nasuhi Bilmen'in *Büyük İslâm İlmihali* 1980'li yıllara kadar çok basılıp okunmuş, daha sonra yazılan ilmihallere de örnek teşkil etmiştir. Ahmet Debbağoğlu (Tabakaoğlu) ile İsmail Kara'nın hazırladığı *Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihali* (İstanbul 1979) ise muâmelât da dahil olmak üzere ilmihal konularının alfabetik olarak yer aldığı bir çalışmadır. İbrahim Kafi Dönmez'in yönetiminde hazırlanıp Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı'nca yayımlanan *İslâm'da İnanç, İbâdet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi* de (I-IV, İstanbul 1997) peygamberler ve semâvî dinler, aile hukuku, İslâm hukukuna ait bazı genel konular ve fıkıh usûlü kavramlarının da konu edildiği hacimli bir ilmihal niteliğindedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanan *İlmihal* ise (I-II, İstanbul 1998-1999) genel olarak din, İslâm dini, akaid, bazı fıkıh kavramları, ibâdet konuları, kefaretlar, adak ve yeminler, haramlar ve helâller, aile hayatı, siyasî hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat ve İslâm ahlâkı gibi ana başlıkları içeren ve önemli bir boşluğu dolduran bir eserdir

İlmihaller zaman zaman değişik kesim ve durumdaki insanlara hitap edecek tarzda, bazen de yalnızca bir mezhep veya tarikatın esaslarını ihtivâ edecek şekilde de kaleme alınmışlardır. Bundan dolayı ilmihal kitaplarının kendi içlerin-

⁵⁰ Amentü ile başlayan kitap amentüdeki esasların her birini müstakil bölüm olacak şekilde incelemiştir. Kitaplara iman içinde Kur'an okumanın âdabı, fazileti, Kur'an'dan bazı dualar, sûrelerden sonra ilmihal kitaplarının ibâdetler kısmında yer alan, abdest, gusül, namaz, oruç, zekât, kurban, hac bahisleri işlenir, daha sonra haklar, kadımlar, evlenmek, boşanmak, şehitlik gibi başlıkların yanında elli dört farza da değinilir. Peygamber'e iman bölümünde de salavat, mucize, ahlâk, edeb ve temizlik gibi konular yer almaktadır. Âhirete iman konusunda kıyamet ve âlâmetleri, âhîret halleri, devir, ıskat, kabir ve telkin gibi hususlar incelenir. Kadere iman bölümünde ise irâde, ecel, rızık ve dua gibi konular üzerinde durulmaktadır.

⁵¹ 1946 yılında yazılmış bir ilmihaldir. İman, ibâdet ve ahlâk olmak üzere üç bölümden oluşan eserde iman başlığı altında inanç esasları ele alınmış, peygamberlere iman konusunda ise Hz. Peygamber'in hayatına yer verilmiştir. İbâdetler incelendikten sonra kısa bir bölümde de ahlâkî esaslar maddeler halinde sunulmuş, daha sonra da namaz sûreleri verilmiştir.

de birtakım tasnife tabi tutulmaları mümkündür. Meselâ Ahmed Hamdi Akseki'nin *Köylüye Din Dersleri* (İstanbul 1928), *Askere Din Kitabı* (Ankara 1924) ve *Yavrularımıza Din Dersleri* (İstanbul 1947) isimli ilmihalleri, Üryanizade Ali Vahid'in, *Köylü İlmihali*,⁵² *Asker İlmihali*,⁵³ Muallim Cevdet'in *Askerî Din Dersleri* (İstanbul 1928), Cemal Öğüt'ün, *Kadın İlmihali* (İstanbul 1947), Veli Ertan'ın, *Aile'nin Din Bilgisi* (İstanbul 1967), Ahmed Şahin'in, *Yeni Aile İlmihali* (İstanbul 2004), Naime Halit Yaşaroğlu'nun, *Allah'ı Öğreniyorum* (İstanbul 1950), Yusuf Tavashı'nın (der), *Yavrularımıza İzâhlı 32 Farz: Çocuklara İlmihal Bilgileri* (İstanbul 1976) asker, kadın, çocuk ve aile dikkate alınarak yazılan eserler kategorisindeki kitaplardır. Mezhep esas alınarak kaleme alınanlar içinde de Halil Gönenç'in *Büyük Şafii İlmihali* (Ankara), M. Said Özdemir'in, *Şafii İlmihali* (Ankara 1956), Ahmet Serdaroglu-Yakup İskender'in, *Şafii İlmihali* (Ankara 1965), Celal Yıldırım'ın, *Haneî ve Şafii Mezhebine Göre Büyük İlmihal* (İstanbul 1976), Nazmi Nizami Sakallıoğlu'nun, *Ehl-i Beyt İlmihali: İslâm'da İbâdet* (İstanbul 1992), Mehmed Seyfeddin'in, *Bektaşî İlmihali* (İstanbul 1925), Haydar Kaya'nın, *Bektaşî İlmihali*'ni (İstanbul 1976) saymak mümkündür. Yine takip edilen metoda göre ilmihalleri ansiklopedik, mufassal, muhtasar, cep ilmihali şeklinde, konuları soru-cevap şeklinde anlattıklarından veya otuz iki farz ile elli dört farz isimleri altında öğrenmeyi kolaylaştıracak şekilde formüle etmiş olduklarından söz konusu başlıklarla tasnif etmek mümkündür. Meselâ, Mehmet Soyman'ın Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları arasında bulunan *Cep İlmihali*'ni, Ahmet Debbaoğlu (Tabakoğlu)-İsmail Kara'nın, *Ansiklopedik Büyük İslâm İlmihali*'ni, Ebû Said Hasan b. Yesar'ın, *Elli dört Farz*'ını (İstanbul 1259); Vecdi Akyüz'ün, *Mukayeseli İbâdetler İlmihali*'ni (İstanbul 1995) bu tür tasnif altında incelemek mümkündür.

Bütün bunlar da bugün itibariyle artık sistemli bir ilmihal geleneği ve telif türünün olduğunu ortaya koymaktadır. Hattâ ilmihal örnekleri klasik yapılarının dışına çıkarak dönemlerinin ihtiyaçlarına paralel olabilecek yeni konular üzerinde durmanın yanında yeni yaklaşımlara da yer vermektedirler. Meselâ Ahmed Hamdi Akseki'nin *Din Dersleri* adlı eserinin önceki ilmihallerden farklı konular üzerinde durmaktadır. Din ve mezheplere tahsis edilen birinci bölümde modern batıda ortaya çıkan akımlar hakkında bilgi verilip bunlara özet cevaplar sunulmaktadır. Yine Kemal Güran tarafından kaleme alınan ve Türkiye Diyanet Vakfınca yayımlanan *Müslümanın El Kitabı* (Ankara 2000) adlı eserde de Ahmed Hamdi Akseki'nin açtığı yolun genişletildiği görülmektedir. Eserin birinci bölümünde klasik ilmihal kitaplarında görülmeyen evren ve yaratılışı, insan ve yaratı-

⁵² İstanbul 1338, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Maarif Vekâleti neşriyatı; 1; *Köy Hocası İlmihali*, Ankara 1965.

⁵³ İstanbul 1332, 1334; Ankara 1927; genişletilmiş 2. bs., İstanbul 1927.

lışı, din-dinler ve İslâm dini adı altında müstakil başlıklarla evrim modeli, evrim teorisi ve insanın yaratılışı gibi konuların ele alındığı görülmektedir. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi tarafından yayımlanan *İlmihal*'in ikinci cildinde ise önceki dönemde rastlanılmayan siyasi hayat, çalışma hayatı, hukukî ve ticarî hayat, sosyal hayat gibi konulara yer verdiği, klasik konuların işlenişi sırasında da güncel boyutların dikkate alındığı tesbit edilmektedir. Bu tarzda yazılmış başka örnekler de bulunmaktadır. Meselâ Muhammed Hamidullah(ö.2002)'ın ilmihal niteliğindeki eseri *İslâm'a Giriş*'te klasik ilmihal tasnifin dışına çıkılarak müslümanların dini, tarihi, kültürü ve gündelik hayatı hakkında bilgi verilmektedir. Bundan başka Mahmud Şeltut'un *el-İslâm akîdeten ve şeriaten* (Kahire), Muhammed Ferid Vecdi(ö.1954)'nin *el-İslâm fî asri'l-ilm* (Kahire 1932) ve Abbas Mahmud Akkad(ö.1964)'ın *Allah* (Kahire 1964) isimli eserlerini ilmihal konularının farklılaştığı örnekler olarak gösterilebilir. Bu eserlerin her biri bir yandan klasik ilmihal geleneği dışındaki konular içinde yer alabilecek kadının konumu, demokrasi, modernizm, sekülerizm gibi konulara yer verirken diğer taraftan da İslâm'a yönelen itiraz noktalarına, çağdaş akımlara ve bunların İslâm'a verecekleri muhtemel zararlara değinmektedirler. Bu da, modern dönemde dînî bilgi ihtivâ eden konuların anlatılması yanında ortaya çıkan yeni durumlar karşısında dinin durumun ve duruşunun ne olduğu meselesinin de geçmişten farklı olarak asgarî müşterek bilgiler arasına girdiğini ortaya koymaktadır.

DEĞERLENDİRME ve SONUÇ

İlmihaller İslâm kültürü ve İslâm'ın yaşam biçimiyle ilgili zengin örnekler içeren eserlerdir. Bundan ötürü tevârüs eden İslâm anlayışı ve kültürel dokunun ortaya konulmasında değişik disiplinlerin faydalanması gereken önemli çalışma alanlarından biridir. Ancak önemine rağmen üzerinde çok sınırlı çalışma bulunan bu konuda kelâm ilmi perspektifinden bakıldığında elde edilen sonuçlardan bazılarını şu şekilde özetlemek mümkündür:

Osmanlı'nın ilk dönemlerine tekabül eden ilmihallerde Türkçe'nin kullanımının önemli bir husus olduğu görülmektedir. Kutbuddin İznikî *Kitâbü'l-Mukaddime*'sinde halkın anlayabileceği dilin kullanımına işaret ederek Türkçe yazmanın lüzûmu üzerinde durmaktadır. Abdurrahman b. Yûsuf Aksarayî de *İmâdü'l-İslâm*'da halkın kendi dilleriyle anlayabilecekleri eserlerin ehemmiyetinden hareketle Türkçe eserler telif etmenin gereğine işaret etmektedir. Nitekim bu hususu da peygamberlerin ümmetlerine kendi dilleriyle hitap ettiklerini bildiren âyeti (İbrahim 14/4) delillendirerek ortaya koymaktadır. Bu durum dil hususundaki dönemin hassasiyetini göstermektedir.

İlk dönem Osmanlı ilmî muhitinde tartışılan dînî konulardan ilmihallere yansıyanlardan bazıları şöyledir: Molla Fenarî'nin *Mürşidü'l-musallî* adlı eseri,

kandil geceleri ve namazlar üzerinde durarak bu namazların teşvik edilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Aksarayî de *Umdetü'l-İslâm*'ı şerh ederken kendi eserinde ibâdetler kısmına nafileleri eklemiştir. Bu durum Osmanlı coğrafyasında nafîle ibâdetler üzerinde yoğunlaşıldığını göstermektedir. Kutbuddinzâde ise *İkdü's-semîn* adlı eserinde nafîle namazların cemaatle kılınıp kılınamayacağı meselesindeki farklı görüşlerden hareketle konuyu anlatmıştır. Fakat Molla Kasım Kadızâde (ö. 899/1494) *Risâle fi'l-imân ve'l-İslâm* isimli eserinde yukarıdaki görüşlere karşı farz namazların önemini vurgulayarak bin rekat nafîle namaz kılınsa yine de farz namazın bir rekatına denk gelmeyeceğini açıklamıştır. Mübtedî ve cahillerin regaib, berat ve kadir gibi nafîle namazlar uydurduklarını, ancak bu tür namazları cemaatle kılmanın dinde yeri olmadığını ileri sürmüştür. Bütün bu açıklamalar, o dönemde mutasavvıflar ile fukaha arasında nafîle ibâdetler konusunda her iki tarafın meşreplerinden kaynaklanan yoğun bir tartışma ortamının bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Kâtib Çelebi (ö. 1068/1658) de “Günlerin, ayların faziletleri, gece-gündüz yapılan ibâdetler hakkında ne gibi hadis ve söz varsa anlatılmalı, bunlar Türkçe'ye çevrilip halka öğretilmelidir. Hattâ bu hususta mevzû hadisler dışında zayıf hadislerin söylenmesinde bir beis yoktur. Hakkında haber ve eser vârid olan nafîle ibâdetler hususunda halka rağbet uyandırılmalı”⁵⁴ şeklindeki beyanlarıyla döneminde bu tür konuların gündemde olduğunu ifade etmektedir. Yine Kur'an-ı Kerim'e abdestsiz dokunulup dokunulmayacağı meselesinin de tartışma konusu olduğu dönemin ilmihallerinden öğrenilmektedir. Sadrüşşeria es-Sanî (ö. 747/1347) “âyet yazılı yere dokunmanın haram” olduğunu söylerken *el-Hidâye* sahibi Mergînânî (ö. 593/1197) ise “dînî eserler dahil mekruh” olduğunu ifade etmiştir. Bazıları ise “âyet yazılı yerin haram, onun haricindeki yerlerin haram olmadığını” bildirmişlerdir. Bunun dışında başka bir grup da “okumak câiz olduğu gibi dokunmanın da câiz olduğu” görüşünü ileri sürmüştür.⁵⁵

Tâcüşşeria (ö. VII/XIV. yüzyıl)'nın torunu Sadrüşşeria için telif ettiği *el-Vikâye* isimli eser, torunu da dahil olmak üzere bir çok kimse tarafından şerh edilmiştir. Sadrüşşeria, şerhinde dedesinin abdestin bozulmasıyla ilgili görüşüne açıklık getirerek kanın çıkması durumu yanında akmasının da abdesti bozacağı görüşünü tercih etmiştir. Bunun üzerine Kadızâde, Kestelli Muslihuddîn Mustafa (ö. 901/1496) ve Hatibzâde (ö. 901/1496) tarafından telif edilen *Nakdi'l-vudu'* isimli müstakil risâlelerde bu konu tartışılmıştır. Bunlardan Hatibzâde Sadrüşşeria'yı eleştirirken Kadızâde ve Kestelli de onu savunarak Hatibzâde'yi eleştirmişlerdir.⁵⁶ Örnek olması kabilinden tesbit ettiğimiz bu hususlar dışında

⁵⁴ Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak*, İstanbul 1863, s. 142.

⁵⁵ Bu hususların Kutbuddinzâde'nin eserinde tartışıldığı görülmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 196.

⁵⁶ Üç eserle ilgili geniş bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 251-52; 257-58; 260-61.

günümüze ışık tutacak bir çok anlayışın ve kültürel konuların anlaşılmasında ilmihallerden faydalanmak mümkündür. Nitekim Ebü'l-Bekâ(ö. 1095/1684)'nın *Tuhfetü's-şâhân* isimli eserinde hıristiyan toplumlarında örnekleri bulunan ve XV. yüzyılda Romanya'da Kont Drakula'ya izafe edilen "vampir vakaları"na ve İslâm dünyasındaki "nebbâşlığa" (mezar-kefen soyuculuğu) benzer olayların anlatıldığı tesbit edilmektedir. Bu tür hadiselerin müellifin memleketi olması hasebiyle Kırım'a Romanya'dan Moldavya yoluyla gelmiş olabileceği tahmin edilmektedir.⁵⁷ Yine Kuzey Afrika'da Şeyh İmam Ahmed Behardi'ye ait Flamanca *Kitâbü't-Tevhîd* isimli eserin büyük bir bölümünde Hz. İsa ve Hristiyanlık'tan bahsedilmesi de yazıldığı bölgedeki hristiyan çoğunluğun varlığını ortaya koymaktadır.⁵⁸

Yukarıda örneği verilen dînî algılaşmaların günümüze kadar devam ettiği görülmektedir. Bu kaynakların bazılarının günümüze kadar uzanan süreçte devamlılığını korudukları tesbit edilmektedir. Meselâ bunlardan biri Şurunbülâlî'nin *Nürü'l-izâh* ile Tahtavî'nin ona yazdığı hâşiyesidir. Nitekim Mehmed Zihni Efendi (ö.1332/1914) *Nîmeti İslâm* (2. kısım, s. 2) adlı eserinde, Ahmed Hamdi Akseki (ö.1951) *İslâm Dini*'nde (s. 4), Ömer Nasuhî Bilmen (ö.1971) de *Büyük İslâm İlmihali*'nde (s. 742) *Nürü'l-izâh* ile Tahtavî şerhinden faydalandığını ifade etmişlerdir. Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan *İlmihal*'in kaynaklarından biri de Ömer Nasuhî Bilmenin *Büyük İslâm İlmihali*'dir (s. XX). Dolayısıyla söz konusu iki eser, ona da kaynaklık etmiştir.

Sonuç olarak gelenekselleşen ilmihal kültürünün, dînî bilgilere ulaşma ve gündelik hayatta karşılaşılan problemlerin çözümünü kolaylaştırma vazifesini üstlenme açısından büyük fonksiyonları olduğu kabul edilmektedir. Bu amacın teminine mâtuf olan bu gelenek, dînî bilgilerin toplum vasatına yayılmasını, çeşitli hayat standartlarına sahip kitlelerin bu bilgilere kolayca ulaşmasını ve yaşantılarını tanzimini sağlamaktadır.

Ancak bu noktada ilmihallerin büyük çoğunluğunda bulunan diğer bir hususa işaret etmek gerekmektedir. Bu da, bütün örneklerine ve zengin çeşitlerine rağmen ilmihal kitaplarında kullanılan malzemenin sıhhatine ne kadar dikkat edildiği meselesidir. Nitekim geçmişten günümüze *Tenbihü'l-gâfilîn*,⁵⁹ *Şir'atü'l-İslâm*,⁶⁰ *İmâdü'l-İslâm*,⁶¹ *Necâtü'l-mü'minîn*, *Saâdet-i Ebediyye* ve *Yeni Amentü Şerhi*

⁵⁷ Konuyla ilgili bk. Günay Kut, "İlmihal Kitaplarında Yeme-İçme ve Gelenek-Görenekle İlgili Malzeme", V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Gelenek, Görenek, İnançlar Seksiyon Bildirileri, Ankara 1997, s. 297-98.

⁵⁸ S. M. Zwemer, "Two Moslem Catechisms", *The Moslem World*, XXV, 1925, New York, s.353-360.

⁵⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 487; İzmirli İsmail Hakkı, *Şiyr-i Celile-i Nebviyye*, İstanbul 1332, s. 92; krş. Hatice K. Arpağuş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, İstanbul 2001, s. 35.

⁶⁰ Eserde çok sayıda münker hadis ile asılsız haberin yer aldığı görülmektedir. bk. Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, s. 161; krş. Recep Cici, "İmamzâde", *DİA*, XXII, 210.

gibi eserlerin kullanılan bilginin sıhhatine dikkat edilmeksizin yazıldıkları görülmektedir. Fakat zikredilen eserlerin bu anlamdaki hususiyetlerine değişik yerlerde işaret edilmesine rağmen yaygınlıkları ve etkinlikleri devam etmiştir. Aslında bu hususa İslâmî eserlerin bir çoğunda rastlamak mümkündür. Modern dönem öncesinde teorik olarak bilginin doğruluğu üzerinde durulmakla birlikte pratikte bunun uygulanmasında azamî gayret gösterildiğini söylemek mümkün değildir. Nitekim geçmişin değerlendirilmesi bağlamında Erol Güngör evliyâ menkibesinden hareketle herhangi bir hikâye ve olayın objektif şartlara uygunluğunun ve sıhhatin ikinci planda kaldığını söyleyerek durum tesbiti yapmaktadır.⁶² Yine İsmail Kara aynı çizgiden hareketle iki çeşit tarihin varlığından bahsetmektedir. Bunlardan birincisi hadis, diğeri de siyer ve megazi şeklindeki haberdır. Hattâ ikincisine kıssa ve menkibe de girmektedir. Bunlardan ikinci kategoride yer alan haberlerin sahih olup olmaması konusunda birincisi kadar titiz davranılmadığı kabul edilmektedir.⁶³ Bu örnekler her iki müellifin geçmişi değerlendirirken fonksiyonel metodu tercih ettiklerini göstermektedir. Ancak ilmi halin genellikle halka ve çocuklara hitap etmesi, bilgiyi ve malzemeyi doğru sunma prensibinin zaman zaman ihmaline sebebiyet vermiştir. Nitekim hadis adı altında nakledilen bilginin doğru olması için tabiatından kaynaklanmaktadır. Ancak bir çok hadis âlimi bu konuya riâyet edilmediğinden şikayet etmektedir.⁶⁴ Bu durum İslâmî ilimlerin genelinin bir problemi olmakla birlikte bu hususun yoğunlaştığı eserler arasında halk kitapları ilk sıralarda yer almaktadır. İşte halka dînî bilgi vermeyi hedefleyen ilmihaller de bundan azamî ölçüde etkilenmişlerdir. Bununla birlikte ilmihallerin akaidle ilgili bölümlerinde söz konusu doğru olmayan haber veya bilgiye rastlama olasılığı diğer bölümlere göre daha azdır. Bu husus, akaid bölümlerinin kısa ve özlü bilgi sunması yanında talimî/didaktik olmasından da kaynaklanmaktadır. Ancak konuların daha geniş işlenmesi sırasında veya örneklendirilmesi durumlarında sahih olmayan rivâyetler kullanılabilmiştir. Sahih olmayan haberlerin kullanılma sebepleri araştırılırken İslâmlaşmayı ve İslâm öncesi durum, inanç ve telakkileri dikkate almak gerekmektedir. Göz önünde bulundurulması gereken bir diğer husus da şifahî gelenek ile kitabî gelenek arasındaki farklılıktır. Özellikle bu makalede ele alınan eserler birkaç istisnâ dışında şifahî geleneğin ürünü olduklarından şifahî kültürün unsurlarını büyük oranda yansıtmaktadırlar. Meselâ bunlardan biri, duygunun ön planda olmasıdır ki bunun da sevgi ve korku şeklinde iki mukabil tezâhürü bulunmaktadır. Bu perspektiften

⁶¹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zumûn*, II, 1165.

⁶² Erol Güngör, *İslâm Tasavvufunun Meseleleri*, İstanbul 1989, s. 105

⁶³ İsmail Kara, "Tarih ve Hurafe", *Dergah*, IX, sy. 105, Kasım 1998.

⁶⁴ Meselâ bk. Yusuf Kardavî, *Sünneti Anlamada Yöntem* (trc. Bünyamin Erul), Kayseri 1993, s. 180; Subhî es-Sâlih, *Hadis İlimleri ve Hadis İstulahları* (trc. M. Yaşar Kandemir), İstanbul 1996, s. 221, 225.

bakıldığında eserlerde Kur'an-ı Kerim üslûbuyla kıyaslanamayacak şekilde cennetdeki sonsuz nimet tasvirlerine ve cehennem korkutucu azap tablolarına yer verdikleri görülmektedir. Küfür ve benzeri konularda çok sert ve müsâmahasız tavır takındıkları, insanların yasaklanan bir şeyi yaptığında amelinin karşılığı olabilecek bir ceza yerine büyük günah işlemişçesine muâmelede buldukları tesbit edilmektedir. Bu örnekler şifahî kültürün unsurlarını yansıtmakla birlikte eğitim metot ve yaklaşımlarını da ortaya koymaktadır. Bu da günah ve küfre sebebiyet verecek tüm yolları önceden kapamak, o tarafa herhangi bir meylin olmasını engellemektir. Şüphesiz bu durum hitap edilen çevreye bakışı da göstermektedir. Muhatap kitle halk olduğundan bu tür eserlerle yapılmak istenen salt İslâmî bilgi sunmak değil, kitlenin dînî bilgiyi, dolayısıyla dînî eğitimi almalarını temin etmektir. Bundan dolayı müelliflerin konuların anlatımı sırasında muhtemel yorumlardan birini tercih edip onu tek gerçek olarak ortaya koydukları ve diğer görüşlere şiddetle karşı çıktıkları müşâhede edilmektedir. Aslında bu durum o dönemdeki halk algısını ortaya koymaktadır. Antropolojinin halkı "öteki" olarak görme şeklindeki klasik yaklaşımı söz konusu olmamakla birlikte kendileri adına tasarlanan iyi ve doğrunun halka aktarılması hedefi ön plandadır. Bugün doğrunun muhtemel yönlerini göstererek bir anlamda tercihi hitap edilen kesime bırakmak şeklindeki yaklaşımı o dönemin eğitiminde bulmak söz konusu değildir. Meselâ Türkiye Diyanet Vakfı tarafından yayımlanan *İlmihal* ile Zihni Efendi'nin *Nimet-i İslâm*'ı veya daha önceki dönemlerinin ilmihalleri mukayese edildiğinde bahsedilen yaklaşım farklılıkları çok açık bir şekilde müşâhede edilecektir. Bu durum Osmanlı'nın klasik toplum anlayışı ve yapısı ile bugünkü global dünya veya ulus-devlet arasındaki değişimi ve ihtiyacı da ortaya koymaktadır. Nitekim Tanzimat'la birlikte ortaya çıkan ihtiyaç neticesinde -Satı Bey örneğinden hareket edildiğinde- geçmişten o döneme yansıyan eserlerin talebi karşılamadığı meselesinde yoğunlaşıldığı görülmektedir. Bu husus geçmişi kötü görmek ve dönemin krizini ortaya çıkarmak yanında algılayış ve yaşamdaki değişimi de ortaya koymaktadır. Nitekim modern dönemde açıkça tanımı yapılamasa da ilmihaldeki asgarî müşterek bilginin muhtevâsının ve metodunun değiştiği görülmektedir. Artık geçmişte olduğu gibi dînî hükümlerin ortaya konulmasında tek bir yol ve çözümden bahsetmek mümkün olmadığından, muhtemel yaklaşımlardan bahsedildikten sonra birinin tercih edildiği veya tercihin okuyucuya bırakıldığı yaklaşımlar ön plana çıkmaktadır. Ancak bugün değişen dünya şartları, toplum ve halk algılayışlarındaki farklılıkların devam etmesi daha farklı yaklaşım ve ihtiyaçları gündemde tutmayı sürdürmektedir.

III. EK-1: BAŞLICA İLMİHALLER

1. *el-Mukaddime fi's-salât*: Hanefî ulemâsından Ebû'l-Leys es-Semerkindî (ö. 373/983)'ye ait bir eserdir, *Mukaddimetü Ebi'l-Leys*, *Mukaddime fi'l-fıkh* gibi isimlerle de anılmaktadır. Konuları arasında namazın farziyeti, su ve çeşitleri,

namazın ve abdestin farzları, vâcipleri ve sünnetleri, necâset ve ondan temizlenme şekilleri gibi konular yer almaktadır. Son bölümde de sorulu cevaplı şekilde namaz ve abdestle ilgili bazı meseleler ele alınıp incelenmektedir. Eser özellikle Osmanlı coğrafyasında teşekkül edecek ilmihallere kaynaklık etmesi açısından önem arz etmektedir. Üzerine yapılmış bir çok şerh ve hâşiyenin yanında Türkçe tercümeleleri de bulunmaktadır.⁶⁵ Kutbuddin İznîkî(ö. 821/1418)'nin telif ağırlıklı *Kitâbü'l-Mukaddime*'si bunların en önemlileri arasında bulunmaktadır ve Türkçe ilmihal geleneğinin öncüleri arasında yer almaktadır.⁶⁶ Osmanlı coğrafyasında diğer önemli bir şerh de Muslihuddin Mustafa Karamânî(ö. 809/1406)'nin *et-Tavzîh şerh li-Mukaddime Ebi'l-Leys* isimli Arapça eserdir.⁶⁷

2. Mukaddimetü'l-Gazneviyye: XII. yüzyıl Hanefî ulemâsından Ahmed b. Muhammed b. Mahmud el-Gaznevî(ö. 593/1197)'ye ait bir eserdir. İbadetler konusunda faydalı ve muhtasar bir eserdir. 8 bابتan oluşmuştur. Bahsettiği konular arasında farzlar, vâcipler, sünnetler, edepler, ilim talebi, istincânın fazileti, misvak, abdestin fazileti, farz namazın fazileti, zekâtın fazileti, ramazan ayının fazileti, ilim ve amel gibi konular vardır.⁶⁸ Bu eser üzerine Ebû'l-Bekâ Muhammed b. Ahmed b. ez-Ziyâ el-Kureşî(ö. 852/1148)'nin *ez-Ziyâ'ü'l-ma'nevî alâ Mukaddimetü'l-gazneviyye* isimli bir şerhi vardır.⁶⁹ Diğer şerhleri arasında da Ahmed b. Hasan el-Kefevî'nin, *Fethu'lazîzî'l-ganî fi şerhi Mukaddimetü'l-Gaznevi*'si⁷⁰ ile Ebû Bekir Seyfü'l-Hak b. Muslihuddin Bosnevî et-Travnîkî'nin *Nûrû'nebevi*'sini⁷¹ saymak mümkündür.

3. Telhîsu Câmîi'l-kebîr: Kemâleddin Muhammed b. Ubbad b. Melek el-Hılâtî(ö. 652/1254)'nin Hanefî fıkhı üzere kaleme aldığı eseridir. İmam Muham-

⁶⁵ Eserin 150 adet nüshası tesbit edilmiştir. Bunlardan bir kısmı şöyledir: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Öğüt, nr. 512; Süleymaniye Ktp. Serez, nr. 950; İbrahim Efendi, nr. 61; Yazma Bağışlar, nr. 4304; Gazi Hüsrev Ktp. nr. 6569/2.

⁶⁶ Eserin Fatih Sultan Mehmed'in özel kütüphanesi için istinsah ettirilen nüshası (Süleymaniye, Ktp. Hamidiye nr. 550) esas alınarak günümüz harfleriyle yayımlanarak Türk dili açısından incelenmesi yapılmıştır (Daha kapsamlı bilgi için bk. Kerime Üstünova, *Kutbe'd-dîn İznîkî Mukaddime*, Bursa 2003).

⁶⁷ Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1795; Taşköprüzâde, *Şekâik*, s. 212; Mecdî, *Şekâik Tercümesi*, s. 228; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 391; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, 86-88. Yazma nüshalarından bazıları da şöyledir: Süleymaniye Ktp. Fatih, nr. 1789; Denizli, nr. 203; Kılıç Ali Paşa, nr. 417; Yozgat 289; Ayasofya, nr. 1270.

⁶⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1802-1803. Eserin tesbit ettiğimiz yetmiş sekiz yazma nüshalarından bazıları şöyledir: Süleymaniye Ktp. Halet Efendi, nr. 123; Fatih 2156; Bağdatlı Vehbi, nr. 496; İbrahim Efendi, nr. 484; Gazi Hüsrev Ktp., nr. 1448/1; 3621.

⁶⁹ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 96. (Nüshalarından bazıları şöyledir: İ.Ü. Ktp., AY, nr. 1736; Nuruosmaniye Ktp., nr. 1625; Hacı Selim Ağa Ktp. Hüdaî Efendi, nr. 756; Süleymaniye Ktp. Ayasofya, nr. 1273; Hacı Beşir Ağa, nr. 284, Esad Efendi, nr. 513).

⁷⁰ Süleymaniye Ktp. Kılıç Ali Paşa nr. 418.

⁷¹ Süleymaniye Ktp. Hacı Beşir Ağa (Eyüp) nr. 72; Esad Efendi, nr. 752; Şehid Ali Paşa nr. 818.

med'in eseri üzerine yaptığı bir telhistir. Eser üzerine yazılmış bir çok şerh bulunmaktadır. Ali b. Balaban el-Fârisî (ö. 739/1339), Teftâzânî (ö. 792/1390), Ekmelüddin el-Babertî (ö.786/1384), Molla Fenarî, Ebu'l-İsme Mesud b. Muhammed el-Gucdevânî, Allâme Herevî (ö. 830/1427), şârihleri arasında yer almaktadır.⁷² Bunlar içinde özellikle Molla Fenarî'nin *Şerhu Telhâsi Câmi'i'l-kebîr* adıyla Arapça olarak yazdığı şerh Anadolu'daki ilmihal geleneğinin başlamasında katkıda bulunan eserler arasında yer almaktadır ve ele aldığı namaz, zekât ve yeminle ilgili hususlarda konuları enine boyuna tartışarak açıklama yoluna gittiğinden oldukça başarılı kabul edilmektedir.⁷³

4. Tuhfetü'l-mülûk: Zeynüddin Muhammed b. Ebûbekir b. Abdülmuhsin er-Râzî(ö. 666/1268)'nin eseridir.⁷⁴ On baktan meydana gelen söz konusu muhtasar eser tahâret, namaz, zekât, hac, oruç, cihad, avlanma, kerahetler, farzlar, edeple kazanma gibi konulardan bahsetmektedir. Üzerine yapılmış bir çok şerh bulunmaktadır. Ebü'l-Leys Muharrem b. Muhammed ez-Zeylaî(ö. 1000/1592)'nin *Hedyyetü's-sulûk* isimli şerhi bunlardan biridir ve bir çok yazma ve matbû nüshaları bulunmaktadır.⁷⁵ İbn Melekzâde(ö. 854/1450)'nin Arapça olarak kaleme aldığı *Şerhu Tuhfeti'l-mülûk* isimli eseri de bir çok defa basılmıştır.⁷⁶ Bundan başka Ebû Muhammed Bedreddin Mahmud b. Ahmed Aynî'nin (ö. 855/1451) *Mînhatü's-sulûk şerhu Tuhfeti'l-mülûk* isimli şerhi de bulunmaktadır.⁷⁷

5. Menâhicü'l-ibâd ile'l-meâd: Saidüddin Ferganî(ö. 699/1300)'ye ait muhtasar Farsça bir eserdir. Müellif Ekberîyye mektebine mensub bir sûfidir ve İbn Arabî'nin fikirlerini yayılmasında önemli bir etkisi olmuştur. Eser üç bölümden oluşmuştur. Birinci kısımda üç bölüm halinde İslâm akaidiyle ilgili konular anlatılmaktadır. İkinci bölümde İslâm'ın erkânı ve beş esası üzerinde durulmaktadır. Üçüncü bölümde de tasavvufî ahlâk konularına yer verilmiştir. Kütüphanelerde bazı yazma nüshaları bulunmaktadır. Bundan başka eserin *Medâricü'l-*

⁷² Şerhlerle ilgili geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 472-473; Ahmet Özel, *Haneft Fıkah Alimleri*, s. 66

⁷³ Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 119-120.

⁷⁴ Eserin kütüphanelerde bir çok yazma nüshası bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şöyledir: Beyazıt Devlet Ktp. Bayezid, nr. 2531; Süleymaniye Ktp. Laleli, nr. 834, Yazma Bağışlar, nr. 1008, Reîsülküttab, nr. 304, 820, Fatih, nr. 2131.

⁷⁵ Brokelmann, GAL, Leiden 1943-49, I, 428; *Suppl*, Leiden 1937-42, I, 658; Serkis, *Mu'cemü matbuâtî'l-Arabîyye*, I, 343; 915. Yazmalarından bazıları şöyledir: Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8863; Hacı Selim Ağa Ktp., Hüdaî Efendi, nr. 849; Çorum İskilip Halk Ktp., nr. 863, 864; Gazi Hüsrev Ktp., nr. 2140.

⁷⁶ Geniş bilgi için bk. Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 154-155.

⁷⁷ Aynî'nin eserinin yazmalarından bazıları şöyledir: Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1988; Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 63, Hüsrev Paşa, nr. 90; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., Bağdat Köşkü, nr. 104.

i'tikād adıyla Ebü'l-Fazl Muhammed b. İdrîs-i Bitlisî tarafından Osmanlı Türkçe'sine yapılmış çevirisi de bulunmaktadır.⁷⁸

6. Münyetü'l-musallî ve gunyetü'l-mübtedî: XIV. asır ilmihal müellifi âlimleri arasında yer alan Muhammed b. Muhammed Sedidüddin el-Kaşgarî(ö. 705/1305)'nin namaza dair eseridir. Hanefiler arasında bilinen yaygın bir eserdir, yurt içinde ve dışında matbû bir çok nüshaları yanında şerhleri de bulunmaktadır.⁷⁹ İbn Emir el-Hac(ö. 879/1474)'ın *Halbetü'l-mücellî ve buğyetü'l-mühtedî* adındaki şerhi bunlardan biridir.⁸⁰ Diğer şârih de İbrahim b. Muhammed Halebî(ö. 956/1549)'dir, o da *Halebî Kebir* diye meşhur olan *Gunyetü'l-mütemellî fi şerhi münyeti'l-musallî* isimli eserini yazmıştır.⁸¹ Daha sonra bu şerhini öğrenciler için ihtisar ederek *Muhtasarü gunyeti'l-mütemellî* ismini vermiş ve bu da *Halebî Sağîr* diye şöhret bulmuştur.⁸² Her iki eser de Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulduğundan Osmanlı İslâmı'nın oluşumunda etkin ve önemli olmuş eserler arasında yer almışlardır. Ancak başta şerh ve tercüme olmak üzere bu eserler üzerine yapılmış bir çok çalışma bulunmaktadır. Mustafa Güzelhisarî *Halebî Kebîr*'i şerhederek *Hilyetü'n-nâcî* ismini vermiştir. İbrahim Babatağî de *Günyetü'l-mütemellî Tercümesi* isimli çalışmayı yapmıştır, bunlar da asılları kadar meşhur ve yaygın olduğundan bir çok defa basılmışlardır.⁸³

7. Fıkhü'l-Keydânî veya *Mukaddimetü's-salât* olarak da bilinen eserin müellifi ihtilâflıdır. Eser üzerine yapılmış bir çok şerh bulunmaktadır. Şarihlerinden ikisi bu eserin Lutfullah Nesefî el-Keydânî(ö. 750/1343)'ye ait olduğunu söylemişlerdir. Bunlardan biri İbrahim b. Mîr Derviş Buharî diğeri de Şemsüddîn Muham-

⁷⁸ Fergânî'nin eserinin yazma nüshaları şöyledir: Süleymaniye Ktp. Carullah, nr. 1106; Ayosofya, nr. 2373; Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp. Orhan Gazi, nr. 97/1437. Tercümenin tesbit ettiğimiz iki nüshası da şöyledir: İ.Ü. Ktp., TY, nr. 5892. Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1846; Mahmut Erol Kılıç, "Fergânî", *DİA*, XII, 382

⁷⁹ Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 358; II, 1886-1887; Serkis, *Mu'cemü matbuâtü'l-Arabîyye*, II, 1541; GAL, I, 478; *Suppl*, I, 659; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, Beyrut ts., XI, 249. (Yazmalarından kütüphanelerde kayıtlı yüz yetmiş eser tesbit ettik. Bunlardan bazıları şöyledir: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp. Yazmalar, nr. 447; İ.Ü. Ktp., AY, nr. 422; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 3183; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1013; İzmir, nr. 191; Laleli, nr. 1202).

⁸⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1887. Bu eserin de yazmaları mevcuttur ve bazıları şunlardır: Süleymaniye Ktp., Fatih, nr. 2335, Laleli, 1052, Yusuf Ağa, nr. 226.

⁸¹ Bu eserin de yurt içinde ve dışında bir çok matbu nüshalarının bulunduğu tesbit edilirken yazmaları da oldukça fazladır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: İ.Ü. Ktp., AY, nr. 6351; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 8873; Tire Ktp., Diğer Vakıflar, nr. 264; Hacı Selim Ağa Ktp., Hacı Selim Ağa, nr. 317; Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 312.

⁸² Bunun da oldukça fazla yazma ve matbu nüshaları bulunmaktadır. Bunlardan bir kısmı şöyledir: Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3476; Atif Efendi Ktp., Atif Efendi, nr. 813, 812, 815; Gazi Hüseyin Begova Ktp., nr. 1518, 3508, 4160, 4167.

⁸³ Ahmet Özel, *Hanefî Fıkah Alimleri*, s. 71-2

med Kuhistanî(ö. 950/1543)'dir.⁸⁴ Taşköprüzade söz konusu eseri Molla Fenârî'ye nispet etmekle birlikte Molla Fenârî de bu eseri *Şerhu Fikhi'l-Keydânî* ismiyle şerh etmiştir. Bu şerhin konuları arasında farz, vâcip, sünnet, müstehab, haram ve mekruhun tarifleri, namazın farz ve vâcipleri, sünnetleri, müstehabları, haramları, mekruhları, mübahları ve namazı bozan şeyler gibi hususlar vardır.⁸⁵

8. Cevâhirü'l-fıkh fi'l-ibâdât: Tâhir b. İslâm b. Kasım b. Ahmed el-Ensârî el-Harezmî(ö. 771/1369)'ye ait bir eserdir. İsbât-ı vâcib, tevhid, tahâret, namaz, müridin âdabı gibi konulardan müteşekkil on babtan oluşmuş bir eserdir.⁸⁶

9. Zâdü'l-fakîr: İbn Hümam (ö. 861/1475) tarafından, Hanefî fıkhî üzere namazla ilgili olarak kaleme alınmış bir ihtisardır.⁸⁷ Birçok şerhi bulunmaktadır. En önemlileri arasında Muhammed b. Abdullah et-Timurtaşî(ö. 1004/1595)'nin *Înânetü'l-hakîr li-Zâdi'l-Fakîr*'i⁸⁸ ve Ahmed b. İbrahim et-Tunusî'nin *İsafü'l-mevla'l-kadîr şerhu Zâdi'l-kadîr*'i sayılabilir.⁸⁹

10. Menhecü'r-Reşâd: Mevlâ Şükrullah b. Ahmed(ö. 864/1460)'in Farsça muhtasar on iki babtan müretteb bir eserdir. Fatih Sultan Mehmed için telif edilmiştir. Konuları arasında tevhid, şartları, rükünleri, beş vakit namaz, farzları ve vâcipleri, oruç, Allah'ın isimleri, Allah'ın dostları, hac ve umre, tabiûn gibi konular vardır.⁹⁰

11. İmadü'l-İslâm: Abdurrahman b. Yûsuf Aksarayî'nin Mevlânâ Abdülaziz Farişî'nin *Umdetü'l-İslâm fi erkânî'l-hams* adlı Farsça eserin tercümesi niteliğindeki bir ilmihal kitabıdır. Müellif *Umdetü'l-İslâm*'ı yaptığı ilâvelerle Türkçe'ye tercüme edip 950'de (1543) tamamlayarak *İmadü'l-İslâm* adını vermiştir. Hayatı hakkında bilgi bulunmayan müellifin eserine düştüğü tarihten hareketle XVI. yüzyılda

⁸⁴ Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1802. Kuhistanî'nin şerhinin ismi *Camîu'l-mebânî fi şerhi Fikhi'l-Keydânî*'dir. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, (nşr. Şerafettin Yalıtıkaya-Kilisli Muallim Rifat), Beyrut 1990, II, 544. (Eserin bir çok yazma nüshası bulunmaktadır: Süleymaniye Ktp., Carullah nr. 2081, İzmir, nr. 204, Laleli, nr. 278; Aşir Efendi, nr. 102, Esad Efendi, nr. 745. Mîr Derviş Buharî'nin eseri de *Şerhu Fikhi'l-Keydânî*'dir Yazma nüshalarından bazıı şöyledir: Süleymaniye Ktp., Tâhir Ağa, nr. 213; İzmir Millî Ktp, nr. 44; İ.Ü. Ktp., AY, nr. 2071; İstanbul Belediye Ktp., Belediye, nr. 278).

⁸⁵ Geniş bilgi için bk. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1802; Recep Cici, *Osmanlı Dönemi İslâm Hukuku Çalışmaları*, s. 120-121. (Yazma nüsha için bk. Süleymaniye Ktp., Darülmecnevi, nr. 512).

⁸⁶ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 615. (Yazmalarından bazıları şöyledir: Manisa İl Halk Ktp., nr. 738; Topkapı Sarayı Müzesi Ktp., III. Ahmed Kitaplığı, nr. 1210).

⁸⁷ Eserin nüshaları için bk. Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2750; Esad Efendi, nr. 276.

⁸⁸ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 945-6 (Beyazıd Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1992; Berlin Staatsbibliothek, nr. 4609)

⁸⁹ Ferhat Koca, "İbnü'l-Hümam", *DİA*, XXI, 89.

⁹⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1881.(Yazmaları da şöyledir: Süleymaniye Ktp., Ayosofya, nr. 2112, Kadzâde Mehmed, nr. 302; Kayseri Raşid Efendi Ktp., Raşid Efendi, nr. 1398).

yaşadığı düşünülmektedir.⁹¹ Eser inanç, ibâdet ve ahlâk konularından oluşur. Kitabın başında eserin Türkçe yazılmasının gereği üzerinde durulur. Başlıca konuları arasında da îman, küfür, ibâdetler, haklar, âdab, kıyâmet ve alâmetleri âhiret ahvâli, gibi hususlar vardır. Müellif *Umdetü'l-İslâm*'da yer almayan bir çok nafîle namazı kitabına eklediğini belirtir. Ancak eser kullandığı malzemenin sıhhatli olmaması açısından muteber kabul edilmeyen eserler arasına girmiştir.⁹² İbâdetler kısmının sona ermesiyle *Umdetü'l-İslâm*'ın tercümesi de tamamlanır. Eserin geri kalan kısmı Abdurrahman Aksarayî'nin telifi olup bu kısımda insanlar arası haklar ve sorumluluklar, görgü kuralları, âhiret hayatı, kıyâmetin kopması, cennet-cehennem gibi konulara yer verilir. Kitabın sonunda *Umdetü'l-İslâm*'a ait yetmiş üç, *İmâdü'l-İslâm*'a ait elli altı kaynak bir liste halinde nakledilmiştir.

Osmanlı döneminde yazılan ilk Türkçe ilmihaller arasında yer alan eser, telif ağırlıklı tercümedir. Osmanlı halkının dînî kültürünün oluşmasında etkisi bulunan ve yaygın olan eserler listesinde yer almaktadır. Fehmi Edhem Karatay eserin iki baskısından bahsederken⁹³ yapılan araştırmalarda İstanbul ve Anadolu'daki kütüphanelerde yetmiş küsur nüshası tesbit edilmektedir. Osman Nuri Ergin de yazma nüshaları yanında yazma taş baskısı nüshalarının varlığından da bahsetmektedir. Günümüz Türkçe'sine çevirisi de Mehmed Rahmi tarafından *İmâdü'l-İslâm: İslâm'ın Temel Kitabı İslâm İlmihali* (İstanbul, ts. Sağlam yay.) adıyla yapılmıştır.

12. Vasiyetnâme: Mehmed b. Pîr Ali Birgivî(ö. 981/1573)'nin oldukça yaygın ve meşhur bir eseridir. Arapça olarak yazıp daha sonradan dost ve yakınlarının talebi üzerine bizzat kendisi Türkçe'ye çevirmiştir. Eser özellikle halk, kadınlar ve çocuklar arasında çok etkili ve faydalı olmuştur. Çocukları ve akrabalarına vasiyet zımında kaleme alınan eser itikad, ibâdet ve ahlâk konularını içermektedir.⁹⁴ Müslüman-Türk toplumunun dînî kültür ve sosyal hayatında önemli bir yer işgal etmiş ve toplu bir ilmihal niteliği taşıdığından oldukça rağbet görmüş bir eserdir. Hattâ XVI. yüzyılın ikinci yarısında itibaren çok faydalanan bir eser konumuna gelmiştir. Hattâ bazı Türk hanımları kendi imkanlarıyla eserin nüshalarını yazdırarak Kuzey Afrika'daki kütüphanelere bağışta bulunmuşlardır. Tu-

⁹¹ Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Abdurrahman b. Yusuf'la ilgili olarak Bursalı Mehmed Tâhir ve Fehmi Edhem Karatay hicri 800 (1398) ulemâsından olduğu bilgisini vermektedir. Ancak müellifin eserinden tesbit ettiğimiz üç nüshada (M.Ü. İlahiyat Fakültesi Ktp., Ali Rıza Haksen, nr. 202; Yazma nr. 92; İstanbul Belediyesi Atatürk Ktp., Osman Nuri Ergin, nr. 9) bitirme tarihi olarak 950'yi (1543) vermesinden dolayı 950'den sonra vefat ettiği düşünülmektedir. (Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1163, 1165; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 265 [dipnot]; Fehmi Edhem Karatay, *Türkçe Basmalar*, İstanbul 1956, I, 6; Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 37; a.mlf., "İmâdü'l-İslâm", *DİA*, XXII, 172-3)

⁹² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1165.

⁹³ Fehmi Edhem Karatay, *Türkçe Basmalar*, I, 6.

⁹⁴ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 855.

nus'taki Zeytûniye Kütüphanesi'nde bu nüshalara rastlamak mümkündür.⁹⁵ Eserin sıbyan mekteplerinin sınıf-ı sâni adını alan büyük mahalle mekteplerinde okutulduğu tesbit edilmiştir.⁹⁶ Kitap matbû dînî eserler listesinde ilk olma niteliğine sahiptir.⁹⁷ Ayrıca III. Selim zamanında Nizâm-ı cedid askerine dair kanun-nâmelerde dînî kitap olarak yalnızca Birgivi'nin bu risâlesi zikredilmektedir.⁹⁸ Eserin bir çok yazma ve matbu nüshası yanında şerhlerinin sayısı da oldukça fazladır. En önemli şârihlerinden birisi olarak Şeyh Ali Sadrî el-Konevî zikredilebilir (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 2462) Bu şerhi de Osman Pazarı Müftüsü Şumnulu İsmail Niyazî (ö. 1275/1702) tekrar şerh etmiştir. Anadolu'da manzum olarak yazılmış nüshaları da bulunmaktadır. Toktamışoğlu da manzum olarak Kazan Tatarcasına aktarmıştır.⁹⁹ Günümüzde de Musa Duman tarafından üzerinde dil incelemesi yapılarak neşredilmiştir (İstanbul 2000).

13. Hısnü'l-İslâm: Ganim b. Muhammed el-Bağdadî(ö. 1030/1621)'nin bazı öğrencilerinin kendisinden elfâz-ı küfrü toplamaları isteği üzere beş fasıldan ibaret olan söz konusu bu muhtasar eserini kaleme alır. Elfâz-ı küfür, akaid ve ahkâm konularını içerir.¹⁰⁰

14 el-Mürşidü'l-mu'în ale'z-zarûri min ulûmi'd-dîn: Endülüslü âlim İbn Âşir el-Fâsî(ö. 1040/1631)'nin Malikî mezhebine dair eseridir. Manzumdur ve üç yüz on dört beyittir. Üç bölümden oluşan eserin birinci bölümü Eş'arî mezhebine göre akaid, ikinci bölüm Malikî mezhebine göre ibâdet, üçüncü bölümde Cüneyd-i Bağdadî'ye göre tasavvuf ve ahlâk konularını içermektedir. Bir çok şerh ve hâşiyesi bulunan eserin bir çok baskısı da mevcuttur. Meselâ müellifin öğrencisi Meyyâre söz konusu eseri önce *ed-Dürri's-semîn ve'l-mevridi'l-mu'în* adıyla şerh etmiştir. Daha sonra da bu eseri *Muhtasarü'd-Dürri's-semîn ve'l-mevridi'l-mu'în* adıyla kısaltmıştır.¹⁰¹

15. Nûrî'l-izâh ve necâtü'l-ervâh: Hasan b. Ammar Şurunbulâlî(ö. 1069/1658)'ye ait eserlerdir. Müellif yine kendisi bu iki eserini şerh ederek birine

⁹⁵ Yüksel, "Müslüman Türk Alimi Olarak İmam Birgivi'nin Osmanlı Döneminde ve Günümüz Türkiye'sinde Yeri", *İmam Birgivi*, Ankara 1994, s. 33; a.mlf. Mehmet Birgivi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 2, s. 184-5.

⁹⁶ Parmaksızoğlu, *Türkiye'de Din Eğitimi*, Ankara 1966, s. 6; Osman Nuri Ergin, *Maarif Tarihi*, II, 384.

⁹⁷ Alpay Kabacalı, *Türk Kitap Tarihi*, İstanbul 1984, I, 84.

⁹⁸ Ali Birinci, "Birgivi Risâlesi: İlk Dînî Kitap Niçin ve Nasıl Basıldı?", *Türk Yurdu*, XVI, sy. 112, s. 13-14.

⁹⁹ Musa Duman, *Birgili Mehmed Efendi Vasiyet-name*, İstanbul 2000, s. 12

¹⁰⁰ Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, I, 668. (Eserin bazı yazma nüshaları da şöyledir: Beyazıt Devlet Ktp. Bayezid, nr. 3136; Süleymaniye Ktp. Ayosofya, nr. 1144; Gazi Husrev Ktp. Mustafa Bey nr. 1160/2).

¹⁰¹ Muhammed Eroğlu, "İbn Âşir el-Fâsî", *DİA*; XIX, 330; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, VI, 205; *İzâhu'l-mektûn*, II, 467; Brockelmann, *GAL.Suppl*, II 699-700.

Merâkî'l-felâh diğere de İmdâdü'l-fettâh adını vermiştir.¹⁰² Namaz ve oruçla ilgili olan Nûrî'l-îzâh'a Ebü'z-Zeyd eş-Şiblî zekât ve hac bahislerini ekleyerek *Miftâhu şerhu Nûrî'l-îzâh* adını vermiştir.¹⁰³ Ahmed Tahtavî(ö. 1231/1816)'nin de *Merâki'l-felâh şerhi Nûrî'l-îzâh* isimli hâşiyesi vardır ve bir çok defa basılmıştır. İbn Abidinzâde (ö. 1306/1889) de *Mi'râcü'l-felâh* isimle şerh yapmıştır.¹⁰⁴

16. Tuhfetü'ş-şâhân: *el-Külliyat* müellifi Ebü'l-Bekâ el-Kefevî(ö. 1095/1684)'nin padişahın isteği üzerine kaleme aldığı Türkçe bir ilmihal kitabıdır. Akaid, ibâdetler, ef'âl-i mükellefin, helâl ve haramlar, ahlâk ve âdab, alışveriş, evlenme, ehl-i zimme, cihâd, elfâz-ı küfür, hükümdara tavsiyeler gibi değişik konular üzerinde durmuştur. Eserin bir çok yazma nüshası yanında matbu nüshaları da bulunmaktadır.¹⁰⁵

17. Mızraklı İlmihal: Oldukça yaygın olan eser telif türü açısından Osmanlı geleneğinde ilmihal kelimesinin geçtiği ilk eser niteliğinde olduğundan türünün âlemi hüviyetini almıştır. Müellifi tesbit edilememiştir. Ancak Süleymaniye Ktp. Yazma Başışlar nr. 1164'de kayıtlı bulunan nüshada müellifle ilgili Mızraklı Efendi olarak geçen bir kullanım tarafımızdan tesbit edilmiştir.¹⁰⁶ 1260'da (1844) istinsah edilen bu nüshanın girişinde Halebî ve *Mülteka*'dan faydalandığından bahsedilmesi kitabın telif tarihi hakkında bazı ipuçları vermektedir. İbrahim b. Muhammed el-Halebî'nin vefat tarihi 956 (1549) olduğundan *Mızraklı İlmihal*'in XVI. yüzyıldan sonra telif edilmiş olma ihtimali, söz konusudur. Eserin tek yazma nüshası ile matbû nüshaları arasında bazı farklılıklara rastlanmakta ve matbû nüshalarda konuların daha geniş anlatıldığı tesbit edilmektedir. Yine matbû nüshalarda Ebüssuûd Efendi, Birgivi, İbn Hacer el-Heytem'den bahsedilirken yazmanın yalnız bir yerinde *Muhammed Efendi Risâlesi* geçmektedir.¹⁰⁷ Ancak eserin müellifi belli olmadığından zaman zaman Kutbuddin İznikî'ye nisbet edildiği tesbit edilmektedir.¹⁰⁸ Yazma nüshaya göre *Mızraklı İlmihal*'in konuları

¹⁰² Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-zunûn*, II, 1982; Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifin*, III, 265-66; Serkis, *Mu'cemü matbuâtî'l-Arabiyye*, I, 1118.

¹⁰³ Söz konusu eser A. Fikri Yavuz tarafından *Nurul İzah ve Tercümesi* adıyla günümüz Türkçesine çevrilerek basılmıştır.

¹⁰⁴ Ahmet Özel, "İbn Âbidinzâde", *DİA*, XIX, 294.

¹⁰⁵ Geniş bilgi için bk. Bağdatlı İsmail Paşa, *İzâhü'l-meknûn*, I, 251; Seyfeddin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Eserler Katalogu*, İstanbul 1971-80, IV, 1983; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, I, 230; Hulusî Kılıç, "Ebü'l-Bekâ el-Kefevî", *DİA*, X, 298. (Yazma nüshalarından bazıları şöyledir: Süleymaniye Ktp. Süleymaniye, nr. 403; Şazeli Tekkesi, nr. 152; Kasidecizâde, nr. 249; Yazma Başışlar, nr. 4331).

¹⁰⁶ *Mızraklı İlmihal*, Süleymaniye Ktp., Yazma Başışlar, nr. 1164, vr. 2a.

¹⁰⁷ vr. 13a.

¹⁰⁸ Meselâ Hüseyin Hilmi Işık tarafından düzenlenen *Miftâhu'l-cenne Büyük Mızraklı İlmihal* adlı eserin müellifinin Kutbuddin İznikî olduğu bildirilmiştir. (H. Hilmi Işık, İstanbul 1976, s. 5; ayrıca bk. <http://www.misak1.netfirms.com/ilmihal/ilmihal.htm>).

arasında abdest, gusül, teyemmüm, namaz, oruç, hac, peygamberlerin sıfatları, îmanla ilgili hususlar, meleklerle ve kitaplara îman, Allah'ın sıfatları, elli dört farz, ahkâm-ı şer'iyye, îman-İslâm-ihlas, küfür ve şirk gibi hususlar vardır.

Osmanlı Türk toplumunda çok okunmuş ilmihal kitaplarının başında gelen *Mızraklı İlmihal* yalnız okunmakla kalmayıp aynı zamanda ezberlenmiş,¹⁰⁹ hattâ yaygın eğitim dışında İstanbul, Rumeli ve Anadolu'da sıbyan mektepleri gibi örgün eğitim kurumlarında da din bilgisine başlangıç kitabı olarak okutulmuştur.¹¹⁰ Etkinliği günümüze kadar devam etmiş olan eser İsmail Kara tarafından günümüz Türkçe'sine çevrilmiş ve beşinci baskısına matbû nüshada yer alan metin de konarak neşredilmiştir (İstanbul 2001). Şerhine rastlanılmayan eserin Seyfeddin Özege *Katologu*'nda 1842-1922 yılları arasında yirmi altı baskısına tesadüf edilirken¹¹¹ bilgisayar kütüphane kayıtlarında da bazı nüshalarına rastlanılmaktadır.¹¹²

18. Cevhere-i Behiyye-i Ahmediyye fî Şerhi'l-Vasiyyeti'l-Muhammediyye: Birgivi'nin *Vasiyetname*'sinin pek çok şerhinden biridir. Ancak en meşhuru ve iyisi olduğu düşünülmektedir (s.7). Kadızâde Ahmed b. Muhammed Emin İslâmbolî (ö. 1197/1783) tarafından kaleme alınmıştır. Kitabın konuları arasında Allah Teâlâ'nın sıfatları, meleklerle îman ve meleklerin çeşitleri, kitaplara peygamberlere îman, Hz. Peygamber'in mucizeleri, evliyânın kerâmeti, kabir azabı, kıyamet alâmetleri, âhîret ahvâli, kaza ve kadere îman, İslâm, din, şeriat gibi terimler, günah, tövbe, mesh, cenaze, mezhepler, Ehl-i sünnet, ahkâm-ı şer'iyye, tasavvufî ahlâkî esaslar, el, göz ve diğer organların âfetleri, haklar, faziletler, nafîle namazlar, ölüm ve ölüyle ilgili hususlar, kefâret, sadaka, abdest, gusül, teyemmüm, namaz ve namazla ilgili hususlar vardır.

Eser oldukça yaygın olduğundan bilgisayar kütüphane kayıtlarında yetmiş küsur nüshasına tesadüf edilmektedir. Mûteaddit defalar basılan eser Türkiye'deki matbû dînî eserler listesinde Birgivi'nin *Vasiyetnâmesinden* sonra ikinci sırayı alır.¹¹³ Fehmi Edhem Karatay 1805-1885 yılları arasında sekiz baskısının yapıldığını söyler.¹¹⁴ Eser A. Faruk Meyan tarafından *Birgivi Vasiyetnâmesi (Kadızâde Şerhi)* adıyla günümüz Türkçesine çevrilmiştir (İstanbul 1977).

¹⁰⁹ Büyükcınar, Ahmet Muhtar, *Hayatım İbret Aynası*, İstanbul 1996-7, I, 120; Ali Çelik, *Halkın Hadis Bilgisi*, Eskişehir 2000, s. 81

¹¹⁰ Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, İstanbul 1995, I, 58-76.

¹¹¹ Seyfeddin Özege, *Eski Harflerle Basılmış Eserler Katalogu*, III, 1140.

¹¹² Geniş bilgi için bk. Hatice Kelpetin Arpaguş, *Osmanlı Halkının Geleneksel İslâm Anlayışı*, s. 38-39.

¹¹³ Alpay Kabacalı, *Türk Kitab Tarihi*, I, 84.

¹¹⁴ Fehmi Edhem Karatay, *Türkçe Basmalar*, I, 486.

IV. EK-2: İLMİHAL NASIL ÖĞRETİLMELİDİR?¹¹⁵

Satı Bey

“İlmihal –ulûm-i dîniyye” dersi mekteplerimizin programlarında -zaman itibariyle- pek ehemmiyetli bir mevki tutuyor. Bilhassa mekâtib-i ibtidaîye dersleri arasında pek büyük bir mevki işgal ediyor. Çünkü tahsil-i ibtidaî -maârif nizamnamesine göre- aynı zamanda tahsil-i dînîyi de tazammun ediyor...

Fakat bu dersin mekteplerimizde işgal ettiği zaman, temin ettiği faide ve neticelere nisbet olunursa bedaheten anlaşılır ki, bu netice ve faideler, hasr olunan zamana nisbetle lâ-şey gibidir; bütün bu derslere rağmen, çocukların mâlumât-ı dîniyyesi -tahsil-i dîniyyesi- hemen umumiyet itibariyle, mekteb haricinde aile kucağında öğrendikleri şeylerden ibaret kalır; ve bunun içindir ki, ahkâm-ı dîniyyeyi bazı âdât-ı seyiy ve hattâ efkâr-ı bâtıla ile karıştıran “taassub-ı câhilâne”, kemâl-i şiddetle hükmünü sürmekte devam edip duruyor...

Bu müessif hale nihayet verebilmek için, evvel emirde bunun sebeplerini aramak lazım gelir. Acaba ne için böyle oluyor? Ne için ulûm-i dîniyye derslerinden, sarf olunan zamanın temin edebileceği derecede değil, bu derecenin onda biri radesinde bile bir faide iktitâf olunamıyor?

Bu suallere cevâben, zihne: “Muallimler cahil olduğu için!” yolunda bir mü-tâlaâ varid olabilir. Fakat cüz’î bir teemmül, şüphe bırakmaz ki, bu mü-tâlaâ asla doğru değildir. Muallimlerimizin en çok vâkîf -en az cahil- oldukları şey, şüphe yok ki, ilmihal ve ulûm-i dîniyyedir...

Ulûm-i dîniyye dersinin gayr-ı müsmir kalmasının sebebinin, muallimlerin cehlinde değil, her şeyde olduğu gibi bu dersde de takib ettikleri usûlün fenalığında aramalıdır.

Fi’l-vaki’ altı yedi yaşında çocuklara mahsus ilmihallerin bile ilk sahifeleri “ilmihal her müslim ve müslime için itikad ve amele dair bilinmesi lazım olan şeydir”, “farz delil-i kat’î ile bilinen şeydir”, “vâcib, delil-i zannî ile bilinen şeydir”, “Cenâb-ı Hakk’ın sıfât-ı selbiyesi ve sıfât-ı subûtiyesi vardır”...gibi tarifler ile doludur; muallimler, ilk derslerden itibaren bunları çocuklara öğretmeğe çalışmaktadır. Düşünmeli, bir çocuk kafası böyle bir lisanı nasıl anlayabilir? Bir çocuk zihni, bu kadar mücerred efkâr ve tarifâtı nasıl idrak ve ihâta eyleyebilir?.. Böyle tarifleri o yaşta çocuklara öğretmeğe kalkışmak, onları hiç anlamaksızın -asla hazm ve temsil edemeksizin- körü körüne ezberlemeğe mecbur etmekten başka ne netice verebilir? Ve, ne netice verebiliyor?

Çocukları böylece anlamadan ezberlemeye mecbur etmek ne kadar muzırdır! Böyle yapmak ile bir taraftan onlar beyhude yere işgal ve it’âb edilmiş olur;

¹¹⁵ *Tedrisât-ı İbûdaîye Mecmuası* (Nazariyat ve Ma’lumât Kısmı), yıl, 1; nr.7; 1326, cilt II.

bir taraftan ezberciliğe alıştırmış bulunur, diğer taraftan da, o bahislere büyüklüklerinde bile cahil kalmalarına sebebiyet verilmiş olur. Çünkü anlaşılmadan ezberlenen şeyler insana bir “vehm-i vukûf” verir, insanı “öğrendim, anladım, biliyorum” zannına düşürür; onun için çocuk bu bahisleri bir defa anlamaksızın ezberlemeğe mecbur oldu mu, sonra büyüdüğü –onları anlayabilecek bir yaşa geldiği- vakit tekrar okusa bile, ekseriya onun üzerine sarf-ı zihne lüzûm görmez, ezberlenmiş cümlelerin verdiği “vehm-i ilm” ile onların üzerinden geniş adımlarla atlayıp geçer.

İlmihal tedrisatındaki marazın sebebi, bu sûretle meydana çıkarılınca aynı zamanda bu marazın çare-i def'i de meydana çıkarılmış olur. İlmihal tedrisatında da esaslı bir tebeddül yapmak, ilmihal tedrisatında da usûl-i tedrisin kavâid-i umûmiyesine tevfiğ-i hareket etmek...

Bütün derslerde olduğu gibi ilmihal derslerinde de bir semere iktitâf edebilmek için; onları çocukların hâl-i fikrîsine tevfiğ etmek, onlarda müşahhasatdan başlayarak kaide-i tedrice riâyet etmek zarûrîdir.

İbtidâî çocuklarına bidayeten îtikada dair öğretilebilecek şeyler: Cenâb-ı Hakk'ın birliği, Hazreti Muhammed'in peygamberliği ve bir rûz-ı cezânın varlığı... meselelerinden ibarettir. Bunlarda bile kendilerine yalnız anlayabilecekleri şeyleri söylemekle iktifâ edilmelidir; şartlar, rûkûnler, taksimler, tasnifler daha o yaşta çocukların zihinlerinin alamayacağı şeylerdir. Cenâb-ı Hakk'ın varlığı fikri kendilerine etraflarında gördükleri eşya ve hadisattan bir Sâni'in mevcudiyeti istidlâl ettirmek sûretiyle telkîn edilmelidir; Cenâb-ı Hakk'ın evsafı da yalnızca âsârı ile anlatılmalı, bu evsâfin isimlerini söylemekten ve bahusus bunları tasnîf eylemekten tevakkî eylemelidir. Hazreti Muhammed'in (s.a.v.) peygamberliği fikri de bir iki cümlelerin mübhem ve mücerred tarifleri ile değil, bir çok siyer ve kısas vasıtasıyla ilka olunmalıdır: Hazreti Peygamber'in başlıca menâkıbı çocukların nazar-ı dikkatine en çok çarpacak- onların kalplerini en çok teshîr edecek-mehâsini anlatılmalıdır.

Amele dair mâlumâta gelince, bunları bi'l-fiil ve bi'l-irâe öğretmelidir. İbtida bu a'mâlin şartlarını, rûkûnlerini, farzlarını, vâciplerini, bir tarafa bırakmalı onlar nasıl yapılmak ve işlenmek lazımsa öylece öğretmelidir. Abdest şöyle alınır, evvelen böyle yapılır, sonra şöyle yapılır, namaz böyle kılınır diye fi'len irâe ve tarif eylemelidir.

Bu hususlarda daha ziyade tafsilat vermeğe ancak çocuklara hep bu sûretle gerek îtikada ve gerekse amele dair olarak kâfi derecede mâlumât-ı yakîniye verildikten sonra başlanmalıdır; ilmihal dersinin ikinci tabakasını teşkil edecek olan bu tafsilatda dahi tedricî elden bırakmamalıdır. O vakte kadar bahs olunan fiiller ve îtikadlar arasından farzları, vâcibleri, sünnetleri, müstehabları, haramları, mekruhları ayırmalı, fakat işe bunları tesmiye veya tarif ile girişmemeli, evvel

emirde bunların neticelerini göstermeli. Meselâ “her müslüman oruç tutmaya mecburdur; oruç tutmazsa günah işlemiş olur. Fakat bununla da kalmaz da oruç tutmak lazım değildir derse kâfir olur, dinden çıkar”, “abdest alırken yüzünü yıkamalı; eğer insan unutsa da yıkamazsa, abdesti boşa gider, yeniden abdest almak lazım gelir”, “abdest alırken ağzını, burnunu yıkamalı; yıkamazsa abdest boşa gitmez, fakat yıkayan sevab kazanır”... yolunda mâlumât vermeli. Bu sûretle ef’âl-i muhtelif arasında netice itibariyle olan farklar gösterildikten sonra bunlar tasnif edilmeli, “hani bazı şeyler söylemiş idik ki, insan onları yapmak lüzûmunu inkâr ederse kâfir olur işte böyle olan şeylere farz derler” yolunda ta’rifât yapılmalı, daha sonra farzlar ile vâcibler arasındaki farkı göstererek birinciler hakkındaki emrin kat’î, ikinciler hakkındaki emrin zannî olduğunu söylemelidir.

İşte böyle yapıldığı vakit, çocukların zihnine, temelli, köklü mâlumât-ı dîniyye verilmiş olur...

Görülüyor ki tavsiye ettiğimiz bu usûl, bizde başta verilmekte olan bazı mâlumâtın ileriye tehirinden ve ileriye bırakılmakta olan bazı bahislerin de başlara alınmasından ve daima kaide-i tedrice riâyet edilmesinden başka bir şey değildir.

Şimdi ilk derslerde ezberletilmesi mu’tad olan bahislerin ileriye te’hirine itiraz edenler olduğunu biliyorum. Fakat onlara pek kısa bir cevap vermeyi kâfi görüyorum:

Aksi ve eski yolda hareket, yalnız akıl ve mantığın, yalnız usûl-i terbiyenin değil, aynı zamanda şu emr-i celîlin mukteziyâtına da muhaliftir:

“Kellimu’n-nâse alâ kaderi ukûlihîm.”